

**IX Međunarodni forum za tranzicionu pravdu
Pomirenje u post-jugoslovenskim zemljama**

U organizaciji Koalicije za REKOM
Plainina Jahorina, hotel *Termag*, BiH
17. i 18. 05. 2013

Subota, 18.05.2013

9.30 – 10h

Iskustvo Severne Irske

Moderatorica: Mirela Rebronja, Centar za građansko obrazovanje, Crna Gora
Prezentacija: Dr. Avila Kilmurray, Community Foundation for Northern Ireland
Pitanja&Odgovori

10.00 -11.15h

Pomirenje iz ugla naučne zajednice

Moderator: Prof. dr. Žarko Puhovski, Hrvatska

Uvodne reči: Denisa Kostovicova

Komentatori:

Dr. Sari Wastell, Goldsmiths, Univerzitet London, UK

Dr. sc. Hrvoje Klasić, Filozofski fakultet, Zagreb, Hrvatska

Prof. dr. Sergej Flere, Filozofski fakultet, Maribor, Slovenija

Prof. dr. Nebojša Petrović, Filozofski fakultet, Beograd, Srbija

Dr. Gentian Zyberi, Norveški centar za ljudska prava, Norveška

Kristen Perrin, doktorantkinja, Univerzitet College London, Velika Britanija

11.15 – 11.45h

Pauza

11.45 – 12.45h

Pomirenje iz ugla država u regionu

Moderator: Sven Milekić, Inicijativa mladih za ljudska prava, Hrvatska

Govornici:

Doc.dr.sc. Goran Šimić, Ekspertna radna grupa Ministarstva pravde i Ministarstva za ljudska prava i izbeglice BiH za izradu Strategije tranzicijske pravde u BiH 2012 - 2016.

Dhurata Hoxha, Međuministarska radna grupa za suočavanje sa prošlošću i pomirenje, Kosovo

Miroljub Vitorović, zamenik Tužioca za ratne zločine, Srbija

Bojan Glavašević, Ministarstvo branitelja, Hrvatska

Komentatori:

Prof. dr. Zdravko Grebo, Pravni fakultet, Sarajevo, BiH

Prof. dr. Zoran Pajić, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Sarajevo, BiH

Prof. dr. Žarko Puhovski, Hrvatska

12.45 -13.45h

Pomirenje iz ugla zajednice umetnika i kulturologa

Moderator: Prof. dr. Svetlana Slapšak, ISH, Fakultet postdiplomskih studija humanizma, Ljubljana, Slovenija

Uvodne reči: Dino Mustafić, ureditelj, BiH

Komentatori:

Lazar Stojanović, ureditelj, Srbija

Dr. Eric Gordy, viši predavač, Univerzitet College London, Velika Britanija

Dr. Spomenka Hribar, publicistkinja, Slovenija

Ante Perković, publicist, Hrvatska

13.45 - 15.00h

Ručak

15.00 - 16.30h

Pomirenje iz ugla organizacija civilnog društva (udruženja žrtava, organizacija za ljudska prava i Koalicije za REKOM)

Moderator: Sudbin Musić, Udruženje logoraša "Priedor 92", BiH

Uvodna reč: Nataša Kandić, Projekat REKOM

Komentatori:

Dr. Anna Di Lellio, New School, Univerzitet Njujork, USA

Dr. Jasna Dragovic – Soso, viša predavačica, Londonski Univerzitet, Goldsmiths, Velika Britanija

Valdete Idrizi, CiviKos Platforma, Kosovo

16.30 – 17.00h

Pauza

17.00 -18.15h

Nasleđe Haškog tribunala

Moderatorica: Dženana Karup-Druško, *BH Dani*, Sarajevo, BiH

Uvodne reči: Mirko Klarin, Agencija SENSE, Den Haag, Holandija

Komentatori:

Dr. Christian Nielsen, Univerzitet u Århusu, Danska

Katarina Ristić, doktorantkinja, Fakultet istorije, umetnosti i orijentalistike, Leipzig, Nemačka

Zoran Pusić, Građanski odbor za ljudska prava, Hrvatska

18.15 – 18.45h

Završna debata

Moderator: Bekim Blakaj, Fond za humanitarno pravo Kosovo

Izveštači:

Nenad Golčevski, Fond za humanitarno pravo

Transkript:

Subota, 18.05.2013

9.30 – 10h

Iskustvo Severne Irske

Moderatorica: Mirela Rebronja, Centar za građansko obrazovanje, Crna Gora

Prezentacija: Dr. Avila Kilmurray, Community Foundation for Northern Ireland

Pitanja&Odgovori

Mirela Rebronja: Dobro jutro svima. Poštovani učesnici i učesnice Međunarodnog foruma za tranzicionu pravdu, dobro došli na drugi dan Foruma. Nakon jučerašnjeg otvaranja i sesija o postignućima u oblasti tranzicione pravde i značaju i ulozi religijskih zajednica, današnji program nastavljamo time što ćemo čuti iskustvo Sjeverne Irske. Mislim da će svima biti veoma interesantno. Imamo ograničeno vrijeme, pola sata, pa bih i vas u dijelu u kom ćete postavljati pitanja i uključiti se u diskusiju molila da budete vrlo precizni i vrlo koncizni, kako ne bismo odstupali od dnevnog reda. Zadovoljstvo mi je što je danas sa nama gospođa Avila Kilmurray iz Community Foundation for Northern Ireland koja će predstaviti iskustva Sjeverne Irske u oblasti uspostavljanja tranzicione pravde. Mislim da je jako važno i za sve nas, iako se nijedan model ne može preslikati od zemlje na zemlju, ali je važno da čujemo jer uvijek ima segmenata koje i mi možemo iskoristiti. Dajem riječ gospođi Kilmurray.

Avila Kilmurray: Dobro jutro svima, veoma mi je drago što sam ovde. Kao što je moderatorica već rekla, zovem se Avila Kilmurray, i radim u fondaciji „Zajednica za Severnu Irsku“ (Community Foundation for Northern Ireland). Poređenja konfliktnih situacija su uvek teška i komplikovana. Sukob u Severnoj Irskoj, čak i u svojoj najskorijoj manifestaciji, trajao je puno duže od vašeg. Međutim, kada je reč o broju žrtava i ukupnim posledicama sukoba, naša društva su zapravo pretrpela mnogo manje nego vi, ovde. Na početku, želim da podelim sa vama neke pouke iz naših iskustava, i zatim da vam prepustim da iz njih izvedete zaključke koje smatrate primenjivim na vašu situaciju. Iskustva koja želim da vam prenesem sam stekla radeći za fondaciju „Zajednica za Severnu Irsku“, i ona se primarno tiču podrške žrtvama nasilja i njihovim porodicama. Drugo, govoriću vam o naporima koje sprovodimo na re-integraciji bivših boraca i političkih zatvorenika. Treće, osvrnuću se na aktivnosti koje sprovodimo u saradnji sa lokalnim zajednicama, koje za cilj imaju smirivanje tenzija u oblastima koje su tokom sukoba bile najviše zahvaćene nasiljem. I, na kraju, govoriću o našem radu sa civilnim društvom. Želela bih da ukažem i na izvesne teškoće u rešavanju svih problema proisteklih iz nasleđa prošlosti, jer smo u Severnoj Irskoj još uvek suočeni sa brojnim nerazrešenim dilemama. Takođe ću se osvrnuti i na neka pitanja u vezi sa finansijskom pomoći EU, obzirom da je naša fondacija bila jedan od glavnih rukovodilaca fondova EU za mirovne programe u periodu od 1995. do 2008. godine, a povezana je i sa tekućim mirovnim programima EU. Prvo ću vam ukratko opisati kontekst. Fondacija „Zajednica za Severnu Irsku“ je nezavisna dobrotvorna fondacija. Osnovana je 1979. godine na zahtev brojnih lokalnih aktivista (sa obe strane verske podele) kako bi pružala podršku najugroženijim zajednicama i društvenim grupama u zemlji. Osmišljena je da funkcioniše u duboko podeljenom društvu, pod rukovodstvom odbora sačinjenog od predstavnika obe strane. Delovala je u periodu nasilnog konflikta i tranzicije iz sukoba, i za to vreme je izgradila široku mrežu kontakata i poverenja u lokalnim zajednicama širom zemlje. To se ispostavilo veoma važnim, jer su izgradnja mreža i poverenja, kao što već i sami znate, od ključnog značaja za svako polarizovano društvo. Nakon što je 1994. godine potpisan glavni sporazum o prekidu vatre, fondacija je, kao rukovodilac fondova EU za mirovne programe, podržala i finansirala brojne lokalne inicijative za pomirenje i re-integraciju bivših političkih zatvorenika, žrtava sukoba i njihovih porodica. Jedan od najvažnijih aspekata tog procesa ogledao se u postavljanju okvira za rad fondacije, čime je istovremeno pružen

i strateški kontekst za njeno delovanje, jer - nakon perioda nasilja, zahtevi i potrebe društva su ogromni, a ono što smo u stanju da uradimo, deluje nedovoljno ili beznačajno. U skladu sa tim, ključno je bilo da napravimo analizu sukoba koja bi nam omogućila da razaberemo i shvatimo sve izazove i prilike sa kojima smo suočeni. Tako smo usvojili okvir za transformaciju sukoba koji je predložio američki akademik John Paul Lederach, koji opisuje izgradnju mira kao trougao, u okviru kog je neophodno raditi sa osnovicom trougla (obični građani, zajednice i lokalne grupe), njegovim stranicama (državne institucije i agencije, crkve, mediji, bezbednosne strukture, obrazovne institucije, itd.), i temenom (političari i pojedinci na rukovodećim položajima). Lederach je u vezi sa tim napisao: „Izgradnja mira mora biti viđena kao otvoren, pristupačan sistem utemeljen na širokoj osnovi participacije i odgovornosti – široj od samih učesnika u pregovorima. Kao među-zavistan model, on podrazumeva da se, uprkos tome što priznajemo učesnike u pregovorima, ne oslanjamo na njih kao na jedine i isključive graditelje ili čuvare mira.“ Drugim rečima, civilno društvo ne pokušava da uzurpira mesto koje pripada izbornoj predstavničkoj demokratiji – mi samo smatramo da i kritička participativna demokratija, oličena u brojnim organizacijama civilnog društva, ima svoju ulogu u čitavom procesu. Postavljanje takvog okvira nam je omogućio da usvojimo čitav niz strateških pristupa izgradnji mira i transformaciji konflikta. Međutim, u poslednje vreme, takav okvir ne uživa nužno i podršku izabranih zvaničnika, koji u konceptu aktivnog civilnog društva i participativne demokratije često prepoznaju neku vrstu pretnje. Zato smo u veoma ranoj fazi počeli da organizujemo sastanke sa ljudima koje je sukob najviše pogodio, što nam je omogućilo da direktno čujemo njihova iskustva i upoznamo se sa njihovim prioritetima. To nije bio lak poduhvat, jer oni koji su u sukobu izgubili najviše, u najvećem broju slučajeva nisu bili samo duboko povređeni – već i veoma besni. U pregovorima i mirovnim sporazumima oni su bili samo nemi posmatrači, dok su njihovi gubici i patnja - delovali zaboravljeno i zanemareno. Kada je u čitavu jednačinu uveden i faktor sredstava EU, na površinu su isplivale oštre optužbe i podele oko toga ko su nevine žrtve sukoba, ko bi trebalo da ima prioritet prilikom dodele sredstava i odštete, i, na kraju - ko nosi stigmatu glavnog počinioaca i krivca za nasilje. Te podele su najčešće raspirivali izabrani zvaničnici, motivisani uskim političkim i partijskim interesima. Tako je stvarna patnja žrtava i njihovih porodica zloputrebljena u političke svrhe. Ta praksa opstaje i danas, 15 godina nakon potpisivanja Sporazuma iz Belfasta, našeg primarnog mirovnog sporazuma. Međutim, tokom rada sa žrtvama sukoba i njihovim porodicama, bili smo suočeni sa njihovim brojnim i veoma stvarnim potrebama. Jedna od njih je i potreba žrtve da ispriča svoju priču i bude saslušana. Najgora stvar za žrtve i njihove porodice – bila je da postanu samo statistički podatak u katalogu rata, jer iza svakog takvog podatka, krili su se život, ljubav i gubitak, bez obzira o kome je reč. Zato su stvarne priče žrtava bile veoma važne za humanizaciju čitavog konflikta. Sa tim ciljem, iskorišćen je čitav niz različitih pristupa, poput kolažnih platana (oblikovanih po uzoru na američke AIDS kolaže), na kojima svaka kockica u mozaiku predstavlja nešto što je pripadalo izgubljenoj voljenoj osobi. Bilo je važno dati ljudima fokus i omogućiti im da razmenjuju svoje priče dok prave kolaže koji će kasniji postati deo kolektivnog platna. Sa tom svrhom su korišćene i neke druge umetničke forme, poput prozora sa iscertanim staklima na jednoj školi, koje su napravili školski drugovi poginule dece u sukobu. Ti prozori su kasnije iskorišćeni kao fokus za raspravu o svemu što se dogodilo. Tražili smo, dakle, načine da humanizujemo čitav konflikt, da mu damo ljudsko lice onih koji su u sukobu pretrpeli najviše i ostali sami. Međutim, kada su priče jednom ispričane, ljudima je potrebna podrška da se izbore sa svim

implikacijama svojih iskustava. Tako prečesto nailazimo na pojedince koji potiskuju sve što se dogodilo njima i njihovim najbližima, što često vodi u zavisnost od lekova za depresiju ili bes, ili čak do porasta porodičnog nasilja. Sve to su različite ekspresije očaja. Zato su grupe za podršku žrtvama razvile programe koji im stavljaju na raspolaganje različite alternativne terapije, poput refleksologije ili aroma-terapije za stres, ali su istovremeno u stanju i da prepoznaju kada bi trebalo da ih upute na neki formalniji vid psihološke ili zdravstvene nege. Međutim, tu se sada postavlja pitanje ravnoteže između potrebe da ne dozvolimo da čitava situacija bude svedena isključivo na zdravstvenu dimenziju (jer, kako obično kažemo - stanje konflikta je to što je abnormalno, a ne reakcije ljudi koji su njim bili zahvaćeni), i potrebe da podržimo sve žrtve nasilja koje i dalje pate od fizičkih tegoba i bolova, ili su im, recimo, potrebni veštački udovi. Pošto veliki broj njih nije bio u stanju da plati troškove novih tehnologija koje bi im olakšale život sa hendikepima zadobijenim u sukobu (npr. povrede izazvane bombaškim napadima ili unakrsnom vatrom), bilo je važno pronaći način da im se one učine dostupnim. Zatim smo imali neka malo teža i zapaljivija pitanja, poput zahteva za istinom i pravdom. Naime, bili smo suočeni sa situacijom u kojoj, za razliku od Južne Afrike i nekih drugih zemalja u post-konfliktnoj tranziciji, nisu postojali jasno definisani pobednici i gubitnici, je bila osporena i sama istina o svemu što se dogodilo. Tako smo počeli da govorimo o čitavom kaleidoskopu istina, a ne o jedinstvenoj, objektivnoj istini, mada je i to, samo po sebi, bilo veoma problematično. Zato smo podržali uspostavljanje grupa za samopomoć žrtava i njihovih porodica, što je u tom trenutku bilo veoma važno, jer im je na taj način dat glas koji do tada nisu imale. Međutim, i taj pristup je imao svoje probleme - takve grupe su prečesto odražavale iskustva samo jedne strane u sukobu. Kao takve, bile su podložne polarizujućoj političkoj manipulaciji, i mogle su biti zloupotrebene kao fokus za samo-opravljanje jedne od strana, odnosno potvrdu samo jedne verzije istine o konfliktu. Kao organizacija zadužena za raspodelu sredstava iz fondova EU, redovno smo organizovali zajedničke skupove za sve žrtve sukoba i njihove porodice kako bismo im omogućili da razmenjuju stavove i koordiniraju svoje političke zahteve. Ali, to su i dalje bili veoma čudni odnosi. Takvim grupama su često dominirali malobrojni pojedinci motivisani političkim interesima, koji su i sami bili žrtve sukoba, i na taj način su pokušavali da se izbore sa bolom i besom koje su i dalje nosili u sebi.

U oblasti re-integracije bivših političkih zatvorenika i boraca je takođe bilo izazova, ali su oni na neki način bili jednostavniji za rešavanje. Bivši politički zatvorenici - a ukupno ih je bilo oko 30.000 - su među sobom delili čitav niz zajedničkih problema, poput društvene stigme krivca za nasilje, i bilo ih je relativno lako identifikovati kao mete javnih optužbi. Obzirom da su služili zatvorske kazne, bile su im uskraćene prilike za zapošljavanje i putne vize za određene zemlje, i bili su suočeni sa brojnim drugim ograničenjima - sa teškoćama u sticanju prihoda u društvu koje ih je zaboravilo, problemima u porodici koja je nastavila dalje bez njih, povećanim rizikom od alkoholizma (a u nekim slučajevima čak i samoubistva), itd. Međutim, na jednom drugom nivou i u svetlu lokalnog kredibiliteta koji su imali kao „opasni momci“ - uglavnom se jeste radilo o muškarcima, mada ne isključivo -, društvo je od njih očekivalo da ispunjavaju određene stereotipe. I u slučaju bivših zatvorenika, podržali smo osnivanje grupa za samopomoć i otvorenih centara za podršku, ali smo istovremeno uspeli i da ih povežemo u neki vid partnerskog odnosa, koji je uključivao pripadnike čak pet para-vojnih grupa, i lojalista, i republikanaca, koje su tokom sukoba često ratovale jedne protiv drugih. Interesantno je i da je mnoge od njih

najviše brinulo to što mladi ljudi u zemlji nikada nisu prošli kroz iskustva nalik njihovim. Zato su – a u pitanju je primer iz nedavne prošlosti – organizovali pripremu školskog materijala u koji su beležili svoja iskustva, i zatim posećivali škole (i katoličke, i protestantske) kako bi razgovarali sa mladim ljudima podložnim idealizovanju nasilja i para-vojnih formacija. Trenutno saradujemo na jednom projektu koji ispituje mogućnosti za stvaranje zajedničke istorije sukoba – dakle, ne istorije oko koje se svi slažu, već zajedničke istorije – kako bismo u čitavu raspravu uključili što više mladih ljudi. Tu treba istaći i stalno angažovanje bivših zatvorenika i boraca na smirivanju nasilja u svojim zajednicama. Neke naše zajednice su inače razdvojene desetak metara visokim bezbednosnim zidovima. Zato smo sa njima izgradili čitavu mobilnu telefonsku mrežu, kako bi, u situacijama povišenih tenzija, lakše mogli da stupe u kontakt jedni sa drugima i zajedno pokušaju da spreče dalje širenje glasina i nasilja.

Pošto mi nije ostalo puno vremena, osvrnuću se ukratko samo na još dve grupe čije je delovanje bilo posebno značajno u periodu nasilja i tranzicije iz sukoba. Prva je Koalicija žena Severne Irske, koja je kasnije izabrana da učestvuje u mirovnim pregovorima. Ta pionirska inicijativa je uključivala brojna udruženja žena koja su sve vreme održavala kontakt oko nekih zajedničkih pitanja. Druga je bila jedna veoma široka koalicija organizacija civilnog društva (organizacije poslodavaca, udruženja poljoprivrednika, brojne nevladine organizacije, trgovinski sindikati, itd.), ironično nazvana *G7*, koja je konstantno ohrabivala političare da podrže mirovni proces, čak i kada je situacija bila veoma teška.

Pred Severnom Irskom se danas nalaze mnoga nerešena pitanja koja proističu iz nasleđa naše prošlosti. Ona još uvek nisu dotaknuta u bilo kom formalnom smislu, i uglavnom se tiču simbola, nepostojanja amnestije, usled čega su pojedinci i dalje izloženi hapšenju zbog događaja iz perioda sukoba, i činjenice da je potpisani sporazum veoma dinamičan u pogledu nekih ustavnih pitanja. Naime, Severna Irska i dalje ima mogućnost da promeni svoj ustavni status odlukom većine.

Na kraju, želela bih da kažem nešto i o EU programima finansijske pomoći. Oni su se do sada pokazali konzistentnim u spremnosti i hrabrosti da podrže rešavanje nekih veoma teških pitanja, uključujući i rad sa žrtvama i zatvorenicima. Međutim, oni su istovremeno i veoma problematični, jer su u ogromnoj meri usmereni na individualne projekte. Samim tim, odnosno izborom projekata koji će biti finansirani, oni zapravo stvaraju atmosferu pobjednika i gubitnika. Pored toga, opterećeni su birokratijom i finansijskim revizijama. Kada je reč o prilagođavanju vašoj situaciji, mislim da je veoma važno da pažljivo utvrdite šta tačno od njih želite. Oscar Wilde, irski pisac iz XIX veka, jednom je rekao da je istina retko čista, i nikada jednostavna. Iz našeg iskustva, mislim da se isto može reći za izgradnju mira i transformaciju sukoba. Hvala vam.

10.00 -11.15h

Pomirenje iz ugla naučne zajednice

Moderator: Prof. dr. Žarko Puhovski, Hrvatska

Uvodne reči: Denisa Kostovicova

Komentatori:

Dr. Sari Wastell, Goldsmiths, Univerzitet London, UK

Dr. sc. Hrvoje Klasić, Filozofski fakultet, Zagreb, Hrvatska

Prof. dr. Sergej Flere, Filozofski fakultet, Maribor, Slovenija
Prof. dr. Nebojša Petrović, Filozofski fakultet, Beograd, Srbija
Dr. Gentian Zyberi, Norveški centar za ljudska prava, Norveška
Kristen Perrin, doktorantkinja, Univerzitet College London, Velika Britanija

Žarko Puhovski: Kolegice i kolege, dame i gospodo, nastavljamo sa sesijom koja će se baviti pozicijom zajednice istraživača. S obzirom na opću temu pomirbe o kojoj jučer i danas govorimo, imamo okupljen panel uglednih znastvenica i znastvenika, pa ću s obzirom na to da već kasnimo preći odmah na raspored. Riječ ima kolegica Denisa Kostovicova.

Denisa Kostovicova: Moj zadatak tokom ove sesije je da definišem pomirenje, ali će moje celo izlaganje zapravo biti o tome zašto to nisam u stanju da uradim. Stoga bih želela da vas provedem kroz nekoliko različitih načina razmišljanja o pomirenju. Nadam se da, kada budemo saslušali stvarne probleme i potrebe žrtava, ova vrsta akademskog razmišljanja neće delovati beznačajno, i da će pružiti neke smernice za razmišljanje o tome šta bi pomirenje moglo da podrazumeva na zapadnom Balkanu. Pomirenje je veoma važan koncept, jer je ujedno i pokazatelj uspeha tranzicione pravde. Tako često možemo da čujemo procene delotvornosti Haškog Tribunala, i one su uglavnom izražene u apsolutnim kategorijama: npr., da Haški Tribunal na kraju nije doveo do pomirenja u regionu. Nasuprot tome, mnogi drugi će tvrditi da Tribunal ipak jeste postavio određenu osnovu za pomirenje, recimo, utvrđivanjem pravne istine. Međutim, koncept pomirenja je puno kompleksniji od toga. Mnogo je lakše reći šta pomirenje nije. Mislim da je veoma interesantno i to što su neki predstavnici državnih institucija i civilnog društva ovde izneli tvrdnju da pomirenje nije politika „oprostaja i zaborava“, niti bilo kakva vrsta relativizacije odgovornosti ili izjednačavanja krivice – što odražava i stavove sadržane u većem delu stručne literature iz te oblasti. Ukoliko bismo u rečniku pogledali sinonime za pojam pomirenja, oni bi nam otkrili pravu kompleksnost tog koncepta. Pomirenje se tiče obnove prijateljskih odnosa, približavanja ličnih pogleda i stavova, i uspostavljanja konzistentnosti. Ali, upravo ti aspekti se nakon masovnih zločina nameću kao posebno teški i problematični. Kako možemo biti sigurni da je obnova prijateljskih odnosa nešto čemu treba težiti – ukoliko su ti odnosi na kraju doveli do sukoba i patnji? Šta je, onda, srž pomirenja? U njegovoj srži su odnosi, i struka ga posmatra kroz horizontalne, ljudske odnose grupa i pojedinaca, i vertikalne odnose koji postoje između zajednica i institucija. To smo danas mogli da čujemo i na primeru Severne Irske. Poverenje je, stoga, potrebno izgraditi ne samo između zajednica - već i među ljudima i institucijama. To su dve pozornice pomirenja - društvena i institucionalna. Ali, kako se do njega stiže? Ukoliko je pomirenje zasnovano na odnosima ukorenjenim u poverenju, koji je to onda put, koji nas vodi iz nepoverenja i patnje - u poverenje i pomirenje? Traganje za odgovorima u stručnoj literaturi tu postaje mnogo problematičnije. Pošto nemamo puno vremena, htela bih da se fokusiram na jednu konkretnu ideju iz stručne literature koja mi deluje veoma interesantno. Reč je o značaju koji istine i činjenice imaju u procesu pomirenja. Kako nam one pomažu da dođemo do nekog vida pomirenja? Brojni autori govore o stvaranju kognitivne disonance koja ublažava kognitivni dogmatizam. Kako se taj koncept transformiše u razumevanje procesa pomirenja u post-konfliktnom kontekstu? U kontekstu kriminalnog nasleđa, kognitivna disonanca implicira da procesi kazivanja istine i utvrđivanja činjenica mogu dovesti do izvesne nesigurnosti i sumnje u ispravnost nečijih (svojih) ciljeva ili ideala. Šta to znači u praksi? Ukoliko se osvrnemo na put

koji smo prešli u bivšoj Jugoslaviji, primetićemo određeni pomak u razotkrivanju vela potpunog ideološkog poricanja koje je obeležilo posleratni period devedesetih. Sporovi oko činjenica počinjenih zločina, tj. preispitivanje „ispravnosti“ jedne strane, dovodi do određenih sumnji u sve tvrdnje koje se nalaze u temelju kognitivne disonance. Tu treba naglasiti da je pretpostavka nevinosti „svoje“ strane bila jedna od najvećih prepreka procesima pomirenja i priznanja žrtava „druge“ strane. Iako se o žrtvama u regionu govorilo puno, različite etničke grupe –uglavnom su se bavile samo svojim žrtvama. Dodatno, ono što koncept pomirenja čini teškim za prihvatanje – je i proširivanje javne debate na pitanja koja prevazilaze okvire činjenica o počinjenim zločinima, i koja uključuju razmatranje motiva, političke dinamike, i sl. Zaključiću ovu sekciju o pomirenju jednim citatom Michael-a Ignatieff-a: „Istina i činjenice služe sužavanju okvira dopustivih laži o prošlosti“. U skladu sa tim, ukoliko govorimo o svemu što je neophodno za uspešno pomirenje, primetila bih da je došlo do određene kognitivne promene, do promene u načinu na koji ljudi razmišljaju o zločinima, a posebno o zločinima svoje etničke grupe, počinjenim u njihovo ime. Na kraju, pitanje pomirenja je veoma kontekstualno. Preduslovi uspešnog pomirenja će se sigurno razlikovati od jedne do druge post-konfliktne oblasti. Da zaključim – šta je to što bih ja mogla da dodam u ovoj raspravi o pomirenju? Mislim da je u razgovorima i prezentacijama koje smo slušali u protekla dva dana na površinu isplivao jedan veoma interesantan motiv. Tu ću citirati Alex-a Borraigne-a, koji je rekao: „Pomirenje ne može biti koncept koji se, poput slike, kači na zid.“ Drugim rečima, pomirenje nije nešto statično, već čitav jedan proces. Moje istraživanje sugerira da, u kompleksnim post-konfliktnim okruženjima, ono ne uključuje samo sukobljene strane iz perioda konflikta, već je potrebno da se odvija i paralelno, unutar svake od strana. U tom procesu, suočavanje sa kriminalnim nasleđem unutar same grupe je ključno. Kada stručnjaci govore o konceptu pomirenja, oni zapravo govore o priznavanju i praštanju. Stanley Cohen, jedan od najfascinantnijih autora literature o pitanjima istine, priznanja i pomirenja, smatra da je to ipak „radikalan način suočavanja sa prošlošću“. Neki drugi autori iznose umerenije stavove, tvrdeći da pomirenje nikada ne može biti potpuno. Međutim, i takav pristup odražava činjenicu da je pomirenje proces. Ono nikada nije potpuno, i nikada ne uključuje sve pripadnike suprotstavljenih strana. Uvek će biti pojedinaca koji se čvrsto drže svojih tvrdo ukorenjenih stavova. Čitav taj proces, nikada ne uključuje sve dimenzije pomirenja, bar ne u potpunosti, i verovatno nikada ne može biti potpuno simetričan i recipročan iz ugla svake od strana. Ali, pomirenje treba definisati i kroz održiv proces prevazilaženja svih prepreka koje predstavljaju kultura, rasa, vera i političko opredeljenje. Dodala bih i da se proces pomirenja primarno odigrava kroz komunikaciju, i tu ću se vratiti na nešto što sam juče rekla o značaju komunikacije i deliberacije. Zapravo, samo mogu da kažem da nema jednostavnih odgovora na pitanje „šta je pomirenje“, a rekla bih i da je na pitanje o „dobrom pomirenju“ – još teže pronaći odgovor. Razvoj situacije na Balkanu nam govori da odgovor očigledno ne može biti izražen u apsolutnim kategorijama. Ovdje ću se pozvati na Galtunga, koji smatra da se čitavo to pitanje zapravo tiče koegzistencije. Ljudi mogu živeti jedni sa drugima, a pritom nemati nikakve odnose. Stoga je jasno da svaki vid pomirenja zahteva i nešto više u pogledu saradnje koja prevazilazi etničke podele, odnosno granice povučene kolektivnom patnjom. Skupovi kao što je ovaj, u stanju su da nam pomognu da bolje shvatimo kako bi pomirenje moglo da izgleda u ovom regionu, i u tome se, bar delimično, ogleda značaj njihovog doprinosa čitavom tom procesu. Struka je u tom pogledu jednoglasna – pojedinačne zajednice „prevode“ koncept pomirenja u svoju stvarnost na veoma različite načine. Na primer, u Čileu, za

uspešno okončanje procesa pomirenja, bilo je važno prikazati imena žrtava na semaforu jednog stadiona, kao gest javnog priznanja njihove patnje – i to upravo na mestu na kom im je naneta. Ne mogu vam dati jasan odgovor o tome šta bi pomirenje moglo da podrazumeva na zapadnom Balkanu, ali bih želela da sugerišem da je i samo značenje pomirenja – nešto čime se вреди baviti, kako iz ugla trenutnih političkih i drugih izazova, tako i u kontekstu nasleđa brojnih zločina koji su ovde počinjeni. Hvala vam.

Žarko Puhovski: Hvala, Denisa Kostovicova. U raspravu je ušla ona ključna tema o odnosu istine i pomirbe. Samo paralele radi upozoravam na širi kontekst. Već danas pomenuti Oscar Wilde je prije 100 godina rekao: „Svako pristojno društvo počiva na laži, zato što je pristojno društvo“. I to je nešto što moramo imati na pameti, također. Sledeća učesnica, Sari Wastell.

Sari Wastell: Činjenica da ne postoji jedan dominantan koncept zapravo govori o tome da on zavisi od konteksta, odnosno kulturnih, verskih, etničkih, pravnih i istorijskih obzira. To je oduvek bila jedna od poteškoća i jedan od nedostataka tranzicione pravde, ta stalna potraga za univerzalnim modelom. Međutim, ono što funkcioniše u Gvatemali neće funkcionisati u Južnoj Africi, dok ono što deluje u Južnoj Africi neće nužno biti delotvorno na Fidžiju ili u Istočnom Timoru, a kamoli u BiH ili nekom drugom delu regiona. Zato treba da razmišljamo o tome kako da se izborimo sa svim tim različitim konceptima, i tu bih želela da se nadovežem na dve stvari koje je pomenula moja koleginica tokom svog veoma interesantnog izlaganja - naime, da se srž pomirenja tiče društvenih odnosa, i da upravo ti društveni odnosi predstavljaju mehanizam i put ka razumevanju toga kako bi pomirenje moglo da izgleda u nekim veoma specifičnim, lokalnim i konkretnim kontekstima. U suštini, želim da kažem nešto što je možda čak i pomalo nevaljalo u kontekstu ovog panela i njegovog naziva, a to je da mi zapravo nismo suočeni sa epistemološkim problemom. Epistemološki problem bi sugerisao da se odvija neka vrsta dijaloga, i da su u okviru njega prisutni različiti stavovi i pogledi. Ukoliko dijalog zaista postoji, onda postoji i potencijal za veoma direktnu komunikaciju. Međutim, ja sugerišem da dijalog zapravo ne postoji, već određena nespojivost i nedostatak zajedničkog imenitelja. O tome bismo mogli da razmišljamo kao o izazovu koji se zapravo tiče približavanja različitih političkih ontologija i viđenja stvarnosti. Sada, to je jedan veoma apstraktan koncept, pa ću probati da ga postavim u lokalniji i konkretniji kontekst Bosne i Hercegovine. Ne želim time da zanemarim ostatak regiona, već jednostavno navodim kontekst koji mi je poznat, obzirom da živim i radim u BiH. Nema ničeg inovativnog u tvrdnji da postoji određeno nepoklapanje između ciljeva brojnih aktivnosti koje se sprovedu pod okriljem tranzicione pravde, njihove dominantne percepcije u javnosti, samih definicija nekih ključnih pojmova (poput pravde), i prioritizovanja potreba onih kojima bi takve aktivnosti i intervencije zapravo trebalo da služe. Svi mi to shvatamo kao problem. Epistemološka zajednica treba da ponudi drugačiju dijagnozu tog problema. Time želim da kažem da je o svim tim specifičnostima i različitim definicijama pojmova kao što su pomirenje, pravda, prioritet, komplementarnost različitih mehanizama tranzicione pravde – neophodno raspravljati. Mislim da je to jedna od stvari koja će, ukoliko ne reformišemo čitavu praksu tranzicione pravde, nastaviti da predstavlja problem, bar u ovom kontekstu. Naš problem se ogleda i u sklonosti da čitavo to pitanje tretiramo kao pitanje obrazovanja, koje pritom treba da reše, recimo, međunarodni akteri. Međutim, mi, kao pojedinci angažovani u raznim nevladinim ili trans-nacionalnim organizacijama poput UN ili Delegacije EU – o

kome god da je reč – moramo imati svoje *outreach* program, kako bismo običnim ljudima objasnili šta zapravo za njih radimo, jer oni naše napore ne cene, niti razumeju zašto radimo to što radimo. Sa druge strane, lokalne zajednice će reći: „Da, ali mi želimo da se i naš glas čuje u javnosti. Šta je sa našim potrebama i prioritetima?“ Da li nas, na primer, više interesuje ekonomska i socijalna pravda, ili ulaganje ogromnih resursa u krivično gonjenje počilaca ratnih zločina? Ako o tome razmišljamo kao o pitanju obrazovanja, odnosno o naporima jednog dela društva da obrazuje drugi – na primer, „ovo je moj glas i moje mišljenje, i to je ono što ja želim čujem“ – onda to zaista jeste epistemološki problem. Ali, šta ako je reč o nekoj drugoj vrsti problema? Šta ako se taj problem manifestuje više na nivou političke ontologije? Da se izrazim jednostavnije – ukoliko je to zaista pitanje obrazovanja, onda mi zapravo govorimo o tome da postoji jedna stvarnost, i više različitih verzija subjektivnog tumačenja te stvarnosti. Pri tome, naravno, svako želi da iznese svoj stav o tome šta ta jedna stvarnost zaista jeste. Međutim, šta ako prihvatimo ideju o više (paralelnih) stvarnosti? Šta ako je to naš problem? Ukoliko je reč o više nespojivih ili udaljenih realnosti, onda je to jedna sasvim drugačija dijagnoza problema. U vezi sa tim, veoma cenim i slažem se sa nečim što je jutros rekla dr. Kilmurray – da mi zapravo ne tragamo za istorijom oko koje se svi slažu, već za zajedničkom istorijom. To je jedan potpuno drugačiji vid komunikacije. Sada, pošto mi nije ostalo puno vremena - šta je tu osnovni problem, bar kada je reč o tranzicionoj pravdi? Ona jednostavno sadrži preveliki broj inherentnih pretpostavki da bi mogla da funkcioniše na način koji otvara mogućnosti za stvaranje zajedničke istorije. Niko ne pita: „Tranzicija u šta?“ Ako je reč o tranziciji u neo-liberalni trougao, onda ta tri elementa – demokratija, vladavina prava i tržišni kapitalizam – više nisu predmet rasprave. Međutim, kada je reč o bilo kojoj vrsti učesničkog poduhvata – ako te tri stvari nisu predmet rasprave, i ukoliko nema široke participacije u odlučivanju o tome kuda bi tranzicija trebalo da vodi i kako se tamo stiže – mi takvim pristupom zapravo sami sebi stvaramo problem. Na taj način, ne bismo stvorili preduslove mogućnosti stvaranja zajedničke istorije, već, eventualno, samo preduslove nemogućnosti. Ukoliko su odnosi srž te ideje o različitim konceptima pomirenja, gde se, onda, nalaze naši najveći resursi? Kao antropolog, rekla bih da su ekonomski odnosi apsolutno fundamentalni svim drugim društvenim odnosima. Sada, ako unapred prihvatimo da su kapitalizam i privatizacija morali da budu sprovedeni - mi time zapravo zanemarujemo jedan stvaran resurs. Naime, u eri veoma čudne vrste socijalizma i samoupravljanja koji su vladali u bivšoj Jugoslaviji – radnička klasa je uvek predstavljala ogroman izvor među-etničke solidarnosti. Ukoliko takav model zamenimo ekonomskim odnosima koji su zasnovani na neprijateljskim odnosima tržišne konkurencije, odnosno na mentalitetu ukorenjenom u zakonu jačeg – nije sasvim jasno da li time gradimo i onu vrstu društvenih odnosa koji doprinese, ili mogu da doprinesu pomirenju. U zaključku bih, kao članica epistemološke zajednice i kao jedna iz grupe akademika koji sva ta pitanja vagaju i razmatraju, želela da sugerisem da je svima nama ovde, kao pojedincima koji teže da obrazuju druge – za dijagnozu svega što se događa u konkretnom kontekstu čiji smo i sami deo, i u kom nudimo neku vrstu zapažanja ili komentara – jednostavno potrebno malo više hrabrosti. Moramo biti hrabriji u našem podučavanju, kako ono ne bi bilo shvaćeno isključivo kao pitanje instrukcije ili olakšavanja dijaloga, u kom je ta singularna, epistemološka realnost – ionako utvrđena unapred. Neophodno je da našu saglasnost proširimo, da stvari dijagnostikujemo drugačije, i stalno postavljamo neočekivana i nova pitanja. Kao što uvek govorim svojim studentima – pre nego što stignete do bilo kakvog rešenja, morate utvrditi koje pitanje niko ne postavlja. To je prvi korak.

Ukoliko otkrijete bolje pitanje od onog koje se podrazumeva, već ste otišli korak dalje od bilo kakvog opskurnog rešenja, poput „svi znamo šta pomirenje jeste“. Šta ako to ne znamo, ili ne podrazumevamo unapred? Mislim da postavljanjem novih pitanja možemo da izgradimo kritički kapacitet, posebno kod budućih generacija, i odnegujemo jednu drugačiju vrstu emancipatorne politike. Mislim i da bismo time doprineli evoluciji i sazrevanju one vrste učesnika - pravih učesnika u procesu društvenog pomirenja - koji su ovom regionu preko potrebni, i koje on sigurno zaslužuje. Mislim da bi to trebalo da bude naša uloga kao akademika - da pokušamo da postavimo ta nova, neočekivana pitanja, i preispitamo sam pojmovni okvir tranzicione pravde, jer njeni najveći nedostaci – ogledaju se upravo u prevelikom broju pojmova i definicija koji se automatski podrazumevaju, ili nisu dovoljno istraženi. Da se izrazim figurativno – potrebno je odvojiti vino od taloga. Sve te fraze – šta je pravda, šta je pomirenje – mi se njima zapravo još uvek ni ne bavimo. Dok to ne počnemo, i dok ne saslušamo sve različite verzije stvarnosti koje te pojmove re-definišu - mislim da ćemo biti suočeni sa istim problemima koji, bar kada je reč o ovom regionu, opstaju već skoro dvadeset godina. Tu ću završiti.

Žarko Puhovski: Nadam se da razumijete da ne morate uzeti zdravo za gotovo, mikrofona za više od 7 ili 8 minuta. (Thank you very much Sari Wastell. I hope you understand that you don't have to take a mike for granted for more than 7, or 8 minutes). Hrvoje Klasić.

Hrvoje Klasić: Dakle, kao povjesničar reći ću nešto što neće nikoga posebno šokirati, niti ćete ostati zapanjeni nekakvom mojom inovativnošću. Ali proces pomirenja zbilja ne možemo promatrati odvojeno od procesa razumjevanja prošlosti, odnosno, da to ovako malo konkretiziram, nema pomirenja bez razumjevanja ili kontekstualiziranja povjesnih procesa. Pošto mi ovdje uglavnom govorimo ili nekako se fokusiramo na 90-te, dakle na ono što je proisteklo iz 90-tih, razumjevanje 90-tih svakako uključuje, ili možda bolje rečeno, uvjetuje razumjevanje jugoslavenske povjesti u punom kompleksu, u punom tjeku. Međutim, nažalost, ovaj proces je prečesto kod nas inverzan i umjesto da tjeke jugoslavenske povjesti bude preduvjet za razumjevanje 90-tih, u stvari je obrnuto. Dakle, 90-te postaju polazište i fokus kroz koji se promatra, tumači cijela jugoslavenska povjest. Dakle, i Drugi svjetski rat i razdoblje socijalizma, uloga pojedinih ličnosti i tako dalje. Dakle, to možete promatrati ako usporedite prosječnog građanina u Sloveniji i Hrvatskoj, Srbiji ili Makedoniji, kako je doživljavao ili kako doživljava razdoblje, što često vidite po anketama, kako doživljava razdoblje socijalizma ili kako doživljava neke ličnosti, vidjećete velike razlike jer se uglavnom i često promatraju kroz prizmu 90-tih. Mojim studentima danas prva spomen četnika nije Kosta Pećanac, niti Draža Mihailović, nego je to Vojislav Šešelj, Arkan i tako dalje. Kao što moje kolege u Beogradu kažu – ustaše više nisu toliko Maks Luburić i Jure Francetić nego su to Zenge, Kosovci i tako dalje. Da se vratim na svoju ne baš toliko uspješnu zajednicu. Znanstvena zajednica povjesničara na ovim prostorima, prije svega, još uvijek je jako opterećena nacionalizmom koji je često upakiran u patriotizam. Historiografija je još uvijek prečesto sluškinja politike a o multiperspektivnosti zbilja možemo govoriti u tragovima, posebno kada govorimo o udžbenicima. Ja sam jučer, prije nego što sam došao ovde, u Zagrebu bio na jednom okruglom stolu upravo govorio o multiperspektivnosti u udžbenicima povjesti i onda sam naveo jedan primjer izraelsko-palestinskog udžbenika gdje se jedno te istoj temi pristupa tako da se daje jedna tema ali s jedne strane izvor izraelski, s druge strane palestinski. Pokušavam si

zamisliti takvu situaciju na ovom našem području i nekako mi je još uvijek vrlo teško zamisliva. Ono što nam nedostaje, govorim o znanstvenoj zajednici povjesničara, bez obzira na neke pokušaje, nedostaje nam dijalog, dijalog unutar svake historiografije, nacionalne historiografije, ali dijalog unutar različitih, odnosno državnih historiografija. Mi smo imali jedan projekt, ja sam sudjelovao. Zvao se Dijalozi hrvatskih i srpskih povjesničara/istoričara. Mi bi se okupljali svake godine negdje, i u principu bi svako došao sa svojom temom. I naše teme, i naši dijalozi, u stvari, bili bi monolozi koji su išli ovako, vrlo često smo se konfrontirali a kada bi otišli kućama, onda smo to preko novina jedni s drugima se manje više svađali, nekritički i bez argumenata. Ono što je ovdje bitno također za naglasiti, što moram reći a vi sad ovdje iščitavajte iz mojih riječi, povjesničari iščitavajte, aktivisti države ili kako god, ali često si postavljam pitanje što je sa međuodnosom, imali ga uopće između znanstvene zajednice i društva u kojem živimo? Postoji li tu dijalog ili se radi o monologu? Moje je iskustvo da u principu se radi više o monologu. Mi vrlo često ulazimo u, nazvaću to tako, znanstveni, a onda vi možete iščitavati neke druge ovdje pojmove, u znanstveni larpurlartizam. Mi sami sebi i naša istraživanja postaju svrhom. To manje više ne čitaju čak ni naše kolege a društvo u najvećoj mjeri od toga ima vrlo, vrlo malo koristi. Naravno, ovdje je poseban predmet, o kojem sad ne bih mogao u šest minuta zbilja sve to dotaknuti ali kroz pitanja mogu odgovoriti, su nove generacije kojima se obraćamo i kad govorimo i o razdoblju 90-tih ali i kad govorimo o razdoblju jugoslavenske povjesti, koje sam naglasio da je nužno za razumjevanje ovog kompleksa tema, zahtijevaju zbilja nove paradigme, nove metode. Mi možemo se praviti, neću upotrijebiti riječ "autističan" jer je predsjednik jedne stranke u Hrvatskoj bio zbog toga prozvan, ali mi se možemo praviti da bi htjeli da nove generacije čitaju koliko su možda čitali generacije od profesora Puhovskog ili neke druge generacije. Ali oni, ne generaliziram, ali gledam po svojim studentima, oni ne vole čitati. Oni ne vole čitati ni novine, jer su predugački članci. Koncentracija je drugačija. Koncentracija je puno kraća, i to treba uvažiti, novim generacijama se treba obraćati na drugačiji način. Završiću i ostavit ću, jer vidim da zbilja vrijeme odmiče kao u onom pješčanom satu. Jučer, prije nego što sam došao, na aerodromu sam pričao sa Oliverom Stonom, čovjekom koji je bio nedavno u Zagrebu na Subverzi film festivalu, čovjekom koji je napravio zajedno sa jednim povjesničarom odličan dokumentarac, dokumentarnu seriju Antology History of United States koju je gledalo nekoliko miliona ljudi. I u Zagrebu je taj dokumentarac iz dana u dan, svaka epizoda je bila pred punom kino dvoranom. Mislim je to jedna od paradigmi, zbog koje će me verovatno mnogi povjesničari prozvati da banaliziram, da prostituiram struku i tako dalje, međutim, profesor Kuznik iz Amerike i Oliver Ston napisali su i knjigu i napravili su seriju koju gledaju milijuni ljudi. Ja sam, da napravim jednu skromu paralelu, radio jednu seriju za Hrvatsku televiziju o Hrvatskom proljeću koje su gledale prosječno po 400, 500 tisuća ljudi. Volio bih da moju knjigu isto tako toliko ljudi pročita. Ali bih volio da ljudi komentiraju, da moji studenti komentiraju moju knjigu onako kao što sam vidio kako su komentirali seriju koju je napravio Oliver Ston, koja je utemeljena na znanstvenim činjenicama i koja je pokazatelj jednog novog pristupa, a to je te povezanosti znanstvene zajednice sa onime, kasnije ćete imati posebnu sesiju pa evo, vidio sam ovdje, uvaženog gospodina Lazara Stojanovića, ta kombinacija umjetnosti, znanosti, medija i tako dalje je apsolutno po meni poželjna kada pred sobom imamo generacije koje na svijet i na znanje gledaju ipak drugačije nego što se gledalo prije 30, 40 ili 50 godina. Možemo žmiriti na to ali to nam neće svakako pomoći. Hvala ljepa.

Žarko Puhovski: Zahvaljujem. Nadam se, naravno, da će moderne tehnologije biti korištene sa malo manje primitivnom ideologijom od one koju pokazuje Oliver Ston. Ali to je pitanje sreće. Riječ ima Sergej Flere.

Sergej Flere: Dolazim iz Maribora, govoriću na srpsko-hrvatskom jeziku. Govoriću o nauci samoj, o društvenim znanostima. Uradio sam istraživanje na temu kako je raspad Jugoslavije obrađen u znanosti. Moram reći da u jugoslovenskim zemljama o tome nije, dok u inozemstvu jeste puno pisano. S tim da je bilo dosta zloupotreba činjenica. Na tom mestu ne mogu prenebregnuti jedno ime koje je u toj zloupotrebi društvene nauke otišlo najdalje. To ime je Stjepan Meštrović. Ja sam u jednom znanstvenom časopisu u SAD objavio članak u kome sam pobijao njegove predrasude i stereotipe koje je isticao vezano na raspad Jugoslavije, a posebno na jedan narod. Drugo, što smatram važnim, jeste da su se društvene nauke u velikoj meri nejednako razvijale, što je veliki problem. Danas imamo društvene nauke kako u Sloveniji, tako u Hrvatskoj i Srbiji koje jesu u nekom kontaktu sa svetskom naukom, dok u drugim državama naslednicama SFRJ gotovo da i nema ničega što se tiče pravog društveno-naučnog istraživanja. Ono što se radi poduprto je prvenstveno od strane stranih nevladinih organizacija. Možda najviše pomoći pruža fondacija Friedrich Ebert Stiftung. U Mariboru imamo istraživački centar koji se bavi postjugoslovenskim društvima, pa smo tako izdali knjigu pod naslovom „Dvadeset godina kasnije“. Navešću nekoliko detalja, koji su u toj knjizi dokazani. Na primer, dokazali smo koliko su post-jugoslovenske države zaostale u odnosu na stanje koje je bilo - pre raspada zemlje. Objasniću to brojkama. Jugoslavija je, preračunato u kupovnu moć, 1985. godine imala prihod od 56 odsto u poredjenju sa Austrijom, dok je 2009. godine taj zbir iznosio svega 31 posto. Nameće se pitanje: da li je takva slika rasprostranjena među republikama naslednicama - jednako? Nije. Činilo se da Sloveniji, na primer, ide dosta dobro, međutim u poslednje tri, četiri godine Slovenija je poput drugih država naslednica SFRJ - krenula nizbrdo. Nijedna država nastala na tlu nekadašnje Jugoslavije nije uspeła da uspostavi nacionalnu privredu. Sve su u zavisnom položaju od stranog kapitala, pa bi se moglo kazati da su sve te države danas u polukolonijalnom položaju.

Osim toga, utvrdili smo da se sva ta društva razvijaju po istom obrascu. Recimo, pitanje modernizacije. Ne znam koliko je ovde poznato, ali ako uzmemo primer albanske porodice, u ruralnom delu Kosova, uvidećemo da je 1991. godine prevladavao pretežno raširen tip porodice. Ali čak i ta porodica, koja je odstupala po svojoj strukturi od drugih – danas je uključena u iste procese i približila se, tačnije svi smo se po tipu porodice približili jedni drugima - njenim smanjenjem i individualizacijom.

Tu je i sveprisutna eksplozija religioznosti. Utvrdili smo, međutim, da je više prividna nego što je stvarna. Bila je stvarna početkom 90-tih godina. Od tada taj trend jenjava ali u političkom diskursu jača, nastavlja se, tako da imamo privid „eksplozije“ religioznosti, zahvaljujući i gradnji verskih objekata. Obavili smo istraživanje na osnovu podataka iz 1986. i 1990. godine. Moram da kažem da su se u Jugoslaviji sprovodila pristojna anketna istraživanja. U „Nationalities Papers“ smo objavili rezultate istraživanja da, sudeći prema anketi iz 1986. godine, ni u jednoj jugoslovenskoj republici raspoloženje javnog mnjenja nije bilo za jednonacionalnu državu, osim na Kosovu. Čak ni 1990. godine ni u jednoj zemlji, osim Kosova i Slovenije (koja je naginjala ka jednonacionalnoj državi iako to nije bilo preovlađujuće raspoloženje) nije bilo većinske želje za jednonacionalnom državom. Što znači da sve što se desilo potom - desilo se u kratkom periodu, pa možemo kazati da su događaji

početkom devedesetih, dakle raspad države bili plod političke manipulacije. Ali to ne znači da je Jugoslavija mogla opstati.

Konačno, rekao bih nekoliko reči i na temu naučne politike u funkciji "sprave", da upotrebim slovenačku reč, jer još lepše zvuči nego „izmirenje“. U Beogradu smo imali sastanak o arhivima podataka koji se tiču društvenih nauka. Skoro sve zemlje, ili više zemalja zajedno, imaju arhive društvenih podataka. Sastanak je bio u organizaciji Evropske unije, a onda se iskazalo da pored toga što nema neposrednog finansijera za formiranje te vrste arhiva, da je veliki problem i jezik. Lično mislim da možemo arhiv podataka društvenih nauka, ekonomskih, socioloških, politikoloških - načiniti i na engleskom jeziku. Mladi naučnici, svi odreda, razumeju engleski jezik. Na naučnicima/znanstvenicima je da krenu zagovarati mnogo više jezičke tolerancije i možda nije loša ideja koju je pomenuo jedan nemački poslanik u Evropskom parlamentu – naime da je preskupo imati posebno bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik, s obzirom da je faktički obim međusobnih razlika tako minoran. Zagovarao bih inicijativu u tom pravcu, jer bi omogućila naučnicima s područja društvenih nauka mnogo više saradnje, mnogo više komunikacije, mnogo više upoređivanja. Što ne dokazuje da smo se mi kao društvo razvijali divergentnim obrascem.

Naravno, ključno je da se proučava istorija. Mnenja sam da naši istoričari nisu sposobni da to valjano urade, te da nam stoga treba jedan multiperspektivni udžbenik, čak čitav niz multiperspektivnih udžbenika, više njih za iste razrede, ali ne kao priručnici koji već postoje, ali nemaju uticaja, nego dakle kao multiperspektivni udžbenici koje bi trebalo nametnuti državama u regionu, jer je upravo istorija jedan od kanala najjačeg reproduciranja nacionalnih mitova i legendi... Ne mislim da su povjesničari, istoričari sa ovih područja sposobni da sami to urade. Hvala.

Žarko Puhovski: Zahvaljujem Sergeju Flereu, samo napominjem da smo u Jugoslaviji imali jedinstvene udžbenike i nije naročito pomoglo.

Sergej Flere: Nismo imali jedinstvene udžbenike.

Žarko Puhovski: Imali smo. Do 1968. godine imali smo jedinstvene udžbenike, a koljači su bili oni koji su se nešto ranije radili. Između laži u udžbenicima i laži kod kuće, ljudi uvijek odaberu laži kod kuće i zato udžbenici nisu bitni. Riječ ima Nebojša Petrović.

Nebojša Petrović : Dobar dan. Ja ću, pošto imamo samo šest minuta, dati prvo jednu moju kratku uvodnu impresiju a onda nabaciti par nekih teza iz moje oblasti. Pre svega, potpuno je jasno nezadovoljstvo ljudi zbog veoma prolongiranih negativnih posledica prethodnih ratova, koje danas, evo 2013. godine, to je dve decenije nakon sukoba koji je bio ovde, utiču na svakodnevne živote ljudi. Srećom, rekao bih, sve manje i na sve manji broj ljudi. Ali i dalje imaju nepodnošljivo veliki uticaj. Iako to nezadovoljstvo potiče i iz drugih razloga, i sam delim tu nelagodu i sumnjam da ima više od šačice, bukvalno, koja se može meriti u par procenata, ljudi koji ne žele miran, normalan život bez nekih dodatnih opterećenja. Danas, 2013. godine nije 1995. godina i potrebno je da se osvrnemo šta je urađeno i zašto se možda nije više napredovalo. Ukoliko svako nekako prebaci odgovornost na druge, put boljitka time nećemo ubrzati. Vreme je da svako od nas razmotri svoje polazne pretpostavke i njihovu opravdanost i efikasnost. Kriterijum za to treba da budu rezultati – koliko je

promenjeno stvari nabolje, koliko smo odmakli na tom putu, uslovno rečeno, pomirenja. Kako su marksisti govorili da treba uključiti, kako su oni govorili, Praxis a kako se danas govori, i postoji čitav niz teorija koje se zajedno zovu *Theory of Change*¹, *teorije o promenama*, koje nisu samo naučne, već se najviše primenjuju baš u ovim aktivističkim nastojanjima širom sveta. Ta komponenta, rezultat neki, mora da bude očit. Ako jedan model rada ne daje dovoljne rezultate godinama, ne možemo samo reći – Mi smo moralno superiorni a drugi su loši, pa je zato problem. Nego treba pokušati možda sa novim metodama, možda i sa nekim novim ljudima. Novi ljudi se uključuju i dozvoljava im se pristup javnom delovanju. Ali obično takvi ljudi su isti kao oni koji su do tada bili. Ta istovetnost im je preporuka za pristup političkim organizacijama, nevladinim organizacijama, akademskim teorijama i temama i tako dalje. Umesto toga ja mislim da treba ohrabrivati one sa novim idejama, makar te ideje dirale u dogme i političke i NVO ili bilo koje druge dogme. Nekad je nezahvalno govoriti nešto, ali bolje je da bude nezahvalno ali korisno. Poznat je na primer, princip *groupthink* ili grupne zaslepljenosti. Ma kako nam se činilo da smo bolji, pametniji, ispravniji od drugog, taj princip ako se ostvaruje, dakle mi samo odobravamo jedni drugima, može imati prilično negativne rezultate. Ukoliko se svi složimo i ne postavljamo kritična pitanja, isključujući neistomišljenike, jednostavno, nećemo puno postići. Bićemo zadovoljni, potvrdu ćemo dobiti da smo mi u pravu, jer evo, i drugi nam ljudi klimaju glavom na to što kažemo ali neće biti velikog napretka. Pravovernost, posebno ona koja ne donosi rezultat može samo da šteti cilju ako je cilj poboljšanje situacije.

Ja ću sad dati par svojih ideja u vezi ovoga što je tema ovog skupa, za koje mi se čini da je vredno razmotriti ih. Vrlo sažeto, naravno. Prvo, po meni je neophodna veća balansiranoost pristupa i na budućnost. Čini mi se da preteže prošlost koja takođe treba da se uzme u obzir, to podvlačim, da ne ispadne da je treba izostaviti. Treba ukazati na neke pozitivne primere. Na primer, šta je izbegnuto time što je potpisan Dejtonski sporazum ili šta je izbegnuto time što postoji ICTY. Opštepoznato je da u skoro svim zemljama i onima sa velikom demokratijom stare ratne vođe kasnije postaju predsednici ili premijeri. I ja sam siguran da bi to bilo i ovde da ne postoji Tribunal u Hagu. Treba ukazati na druge pozitivne promene u odnosu na mnoga postkonfliktna područja, Bosna ili bivša Jugoslavija su praktično nedosanjani san i za Demokratsku Republiku Kongo i za Nagorno Karabah i za Kašmir i za izraelsko-palestinski sukob i za Avganistan i Somaliju, da ne nabrajam dalje. Isto kao što ima onih koji su, da kažem, ispred nas: da se vratimo malko dalje u prošlost, to je odnos Francuske i Nemačke, čuli smo ovde i o Irskoj, ja mislim da je ona takođe nešto ispred nas, te nam u nekim stvarima to mogu biti modeli. Ja imam jednu ideju za određenu komparativnu studiju problema običnih ljudi od Argentine, preko Bosne do Šri Lanke, na osnovu koje mogu da se izvuku mnoge kroskulturalne paralele i preporuke od jednih ka drugima. No to treba prvo organizovati pa onda videti rezultate. Dalje u vezi balansa što sam želeo da kažem. Treba zaceliti rane, promovisati istinu i pravdu. To niko ne može da spori. Međutim, ja bih ovde podvukao – to jesu neophodni ali nisu dovoljni uslovi. Pored tih uslova potrebno je još humanizovati druge, razviti kontakte, razviti kulturu mira. E sada, dolazimo po meni do jedne vrlo značajne stvari. Ako je ono prvo, recimo, govorenje istine u protivrečnosti s ovim drugim, recimo da se govorenjem istine dehumanizuje a ne humanizuje 'drugi', to nije korisno, nego može biti i štetno za društvo u celini a verovatno i za ljude koji iznose ta gledišta. Postavlja

---

¹ Stein, D., & Valters, C. (2012). Understanding 'Theory of change' in international development: A review of existing knowledge. JSRP Paper 1, Justice and Security Research Programme, LSE, London

se pitanje, opet, kako da ipak bude korisno. U najkraćem: kad se govori o utvrđivanju istine, krucijalno je to na šta staviti akcenat, gde izazvati osećaj nepravde kod ljudi koji slušaju ili zajednice, što je i veoma jak motiv za ljude. Treba razviti averziju prema zločinima uopšte a ne prema 'njima', prema drugima. Kada ljudi koji slušaju to, da pouka bude da mrze zločine a ne da mrze one druge što su nam to uradili, a ne samo one što su nam radili, što je mislim sasvim u redu da mrze konkretne počinioc, nego je problem što mrze čitavu grupu kojoj oni pripadaju. Ideje koje se nude moraju biti složene, da podstaknu upitnost, razmišljanje i slično. Kao što znate sva velika umetnička dela su takva. Jednostavne istine, čak i one koje nisu uopšte sporne obično se smatraju kao propaganda obična i ne doprinose povećanju empatije, već povećavanju osvetoljubivosti, nažalost. I moramo uzeti u obzir određene zakonitosti ljudske prirode. Ljudi izbegavaju, odbacuju lošu sliku o sebi. Denisa je pominjala kognitivnu disonancu. Iz nje može da se izađe na različite načine – na konstruktivne, ali nažalost i na destruktivne. Kada neko ugrožava našu sliku o sebi, kada je nešto što govorimo na našu štetu, mi obično izbegavamo takve stvari. Istraživanja su pokazala da izbegavamo to čak i ako nikog drugog ne ugrožavamo time, nego ugrožavamo samo sami sebe. Na primer, u odvikavanju od pušenja pokazalo se da ljudi pušači uopšte ne čuju poruke koje doživljavaju kao pretnju ili koje izazivaju jak strah kod njih za zdravlje, pa tako isto i za identitet u nekim drugim pitanjima. Pretnje, i moralisanje, stigmatizacija, posebno kao pripadnika neke grupe, odnosno nacije, bez lične krivice, nekako samo udaljuje ljude i stvaraju nove omraze. Postoji čitava nauka, time ću završiti samo pominjanjem toga, i primenjena disciplina o postupcima promene stavova ljudi i o postupcima promene ponašanja ljudi, gde naučnici dugotrajno, objektivno i sistematski proveravaju faktore koji povećavaju i koji umanjuju uspešnost, između ostalog, i društvenih akcija, kao što su akcije koje vode pomirenju i društvenih ideja i drugih stvari, političkih ideja, komercijalnih ideja i tako dalje. Mislim da bi na njih trebalo obratit mnogo veću pažnju, da bi brzina pozitivnih promena koje svi priželjkujemo, nadam se, bila veća i bila vidljivija. Zahvaljujem se.

Žarko Puhovski: Zahvaljujem Nebojši Petroviću. Riječ ima Gentian Zyberi.

Gentian Zyberi: Ja ću se ukratko baviti ulogom međunarodnih krivičnih sudova i tribunala u procesu pomirenja u post-konfliktnim društvima, sa primarnim fokusom na MKSJ. Zamolio bih da neslaganja oko pojma „prošlost“ ostavimo za malo kasnije. U daljem izlaganju, korišću skraćenicu MKS (međunarodni krivični sud) kako bih uštedeo na vremenu. Na početku, trebalo bi da znate da sam zastupao odbranu u dva predmeta – pred Tribunalom za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnim Sudom Pravde (u kosovskom predmetu koji je pred njim vođen, bio sam angažovan kao koordinator i pravni savetnik albanskog tima). Nasleđem MKSJ detaljnije će se baviti moje kolege panelisti tokom popodnevne sesije. U ovih šest, sedam minuta, ukratko ću govoriti o tri povezana pitanja, i ukazati na još neke teme za dalje razmatranje. Da razjasnim, prvo pitanje kojim ću se baviti tiče se toga šta pomirenje stvarno jeste, o čemu je malo ranije govorila i prof. Kostovicova. Jedan divan izvor informacija koji većina akademika prezire, Wikipedia, opisuje pomirenje kao obnovu međusobnog poštovanja u odnosima pojedinaca iz različitih kulturnih i etničkih grupa. U slučaju bivše Jugoslavije, bez sumnje je reč o pomirenju na dva paralelna nivoa – kako unutar pojedinačnih država, tako i u odnosima između njih. Da li je takvo međusobno poštovanje zaista obnovljeno? Mislim da u tom pogledu postoje određeni pozitivni indikatori, i na individualnom, i na među-državnom nivou. Ne želim time da

umanjim značaj činjenice da i dalje postoje neki nerešeni, ali ne i nerazrešivi problemi. Prvo, želeo bih da se osvrnem na to da li pojedinci i relevantna društva međunarodnu krivičnu pravdu percipiraju kao proces, ili kao cilj. Da li je ljudima više stalo do toga da suđenje bude pošteno, ili da optuženi na kraju bude osuđen, odnosno oslobođeni? Moj utisak je da mnogi nisu toliko zainteresovani za sam sudski proces i kompleksne pravne teorije, poput teorija o zajedničkom zločinačkom poduhvatu i saizvršilaštvu, koliko za krajnji ishod suđenja. Takav ishod će zatim biti protumačen u skladu sa nacionalnim narativom koji je specifičan za svaku od zemalja, etničkih grupa i naroda (u našem slučaju - Bosnu, Srbiju, Hrvatsku, Kosovo i Makedoniju). Štaviše, međunarodna pravda je u tom pogledu suočena sa veoma teškim protivnikom koji nam je podarila sama priroda, a koji se zove kognitivna disonanca. Moje kolege su je ovde definisale kao psihološki proces kojim pojedinac teži da izbegne sve situacije ili informacije koje u njemu bude osećanja nelagodnosti ili disonance. Da, mi jesmo moralna bića, ali prihvatanje kolektivne odgovornosti za teške zločine je jedna sasvim druga stvar. Sada ću preći na drugu tačku, koja se tiče interakcije MKSJ sa ostalim akterima koji rade na pomirenju. Želim da u vezi sa tim budem sasvim jasan – ja smatram da je MKSJ veoma važna komponenta međunarodnog sistema zbog svoje uloge i doprinosa osiguravanju individualne krivične odgovornosti za najteže zločine. Međutim, da bi pomirenje zaista pustilo koren, neophodno je da aktivnosti međunarodnih krivičnih sudova nudu praćene snažnom međunarodnom podrškom nacionalnim pravnim strukturama, institucijama i procesima. Uprkos čestim kritikama da međunarodni krivični sudovi ne doprinose nužno društveno-političkom napretku i pomirenju u post-konfliktnim društvima, treba naglasiti da je, strogo uzevši, njihov mandat zapravo ograničen na procesuiranje počinilaca genocida, ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti najvišeg ranga, čina ili profila. Šta se događa kada političke elite i mediji u nekoj zemlji šire nacionalni narativ koji podriva rad nekog međunarodnog suda? Kada sudski narativ utvrđen pred MKSJ protivreči nacionalnom narativu nekog od društava kojima se ovde bavimo – šta mislite, koji od ta dva narativa će odneti prevagu? Iako MKSJ može, i zapravo već jeste otvorio određeni prostor za uvođenje drugačijih, uravnoteženijih narativa – dugoročno posmatrano, širi efekti takvih napora će, bez snažne društvene podrške, u svakodnevnom životu verovatno biti zanemarljivi. To je još jedan od razloga zašto podržavam i cenim Inicijativu za REKOM – ona je istovremeno i instrument za nastavak rasprave o svemu što se dogodilo tokom ratova u bivšoj Jugoslaviji. U krajnjoj liniji, ta rasprava tiče se istine - i toga u kakvom društvu zapravo želimo da živimo. Osvrnuću se sada ukratko na treću i poslednju tačku svog izlaganja. Ona se tiče značaja *outreach*-a međunarodnih krivičnih sudova i tribunala, uključujući i MKSJ. Želeo bih u vezi sa tim da postavim jedno pitanje: šta je za pomirenje ljudi i naroda bivše Jugoslavije važnije – presuda MKSJ obrazložena na preko 600 strana, ili javno izvinjenje žrtvama koje bi uputio lider neke od zemalja u regionu? Oba čina su važna, međutim, funkcija presude MKSJ baš i nije da približi strane u postupku. Gestovi dobre volje i kontakti na najvišim nivoima vlasti su mere koje pomirenje mogu da unaprede mnogo brže. Nažalost, do sada nismo videli dovoljno takvih gestova u bivšoj Jugoslaviji. Da zaključim, međunarodni krivični sudovi, uključujući i MKSJ, postoje da bi osigurali određenu meru odgovornosti, iako nepotpune, i doprineli jačanju vladavine prava na međunarodnom nivou, odnosno ohrabрили i podržali domaće napore u tom pravcu. Međutim, kada je reč o pomirenju, njihove presude u stanju su samo da ponude mogućnosti za pokretanje rasprave o mračnoj strani oružanih sukoba unutar datog društva. Pomirenje se ostvaruje i na nacionalnom, i na među-državnom nivou, a to je proces koji zahteva – ne samo vreme

i strpljenje, već i posvećenost, upornost i koordinaciju svih aktera u procesu. Aktivnosti međunarodnih krivičnih sudova jasno pokazuju da pravda za žrtve grubih povreda ljudskih prava – jeste moguća, iako možda samo delimično, ili u ograničenoj meri. Istovremeno, njihov rad i rezultati potvrđuju činjenicu da pravda, mir i pomirenje – ne stoje u ključnom odnosu, već predstavljaju ciljeve koje treba ostvarivati simultano. U krajnjoj liniji, sama naša društva su ta koja treba da iskoriste trenutak i zgrabe priliku da krenu napred, suočavajući sa svim avetima prošlosti na odgovoran način. Hvala vam.

Žarko Puhovski: Thank you, Mr. Zyberi. But, one remark is necessary here. Mr. Zyberi mentioned five times Yugoslavea but correct name of the country we had here is Yugoslavia. With all it's mistakes and shortcomes it was namely the state of Slavs and not of slaves. Kristen Perrin.

Kristen Perrin: Ukratko ću vam govoriti o svom istraživanju na UCN-u (University College London), kako bih vam izložila jedan malo drugačiji pogled na ovu temu pomirenja. Moje istraživanje prilično detaljno ispituje komunikaciju koja se odvija unutar sudnice MKSJ, i ono je zasnovano na ideji da nam transkripti Tribunala mogu reći mnogo više o zajednicama, pojedincima i grupama nego što im to u ovom trenutku dozvoljavamo. Oni nam na prvi pogled ne otkrivaju sve što bi mogli, i zato se koristim jednom veoma temeljnom vrstom kognitivne lingvistike, koja nam omogućava da iz njih saznamo više. Lingvistika koju koristim se zove diskursno-prostorna teorija. Ukratko ću vam opisati šta to znači, ali - u suštini, reč je o pokušaju da utvrdimo šta sve možemo da naučimo iz sudskih transkripata van okvira tradicionalne analize, čime zapravo postavljamo pitanje šta je to što rasprava u sudnici može da nam otkrije, i kako događaji koji se u njoj odvijaju mogu reflektovati ili predstavljati reakciju na stvari poput istorije, sećanja i etničkih/rodnih kategorija, odnosno kako one u njih mogu biti usađene. Ako je neko zainteresovan za detalje o funkcionisanju tih lingvističkih mehanizama, zamoliću vas da mi se obratite kasnije. Ako vas zaista bude interesovalo, pripremila sam i sažet materijal koji možete poneti, pošto neću imati vremena da detaljno izložim kako ona tačno funkcioniše. Ali, u kontekstu pomirenja, ovaj tip analize nam pomaže da razumemo ljudske aspekte procesa tranzicione pravde, i nudi nam, bar se tako nadam, jedno novo viđenje njihovih eventualnih nedostataka.

Kada je reč o sudu, mi zapravo imamo jedno kodifikovano i mehanizovano telo koje postoji da bi ostvarilo određenu funkciju (u ovom slučaju pravdu), dok u svedocima prepoznamo raznovrsnu i svojevrsnu grupu pojedinaca koji su se pred sudom pojavili iz različitih razloga - od ličnih, do profesionalnih i političkih. To, u zavisnosti od perspektive posmatrača, inherentno dovodi do razlika u percepcija pravde, razlika u mandatima (ciljevima) pojedinačnih tribunala, a time i različitih očekivanja od njih. Kognitivnom lingvistikom i diskursno-prostornom teorijom mi zapravo dublje istražujemo snagu tih različitih perspektiva i njihove potencijalne efekte na širu zajednicu. Kao što sam rekla, diskursno-prostorna teorija je vrsta kognitivne lingvistike koju je razvio britanski lingvista Paul Chilton. Postavljanjem elemenata govora u geometrijski prostor, ona nam omogućava da bolje razumemo i uporedimo njihovo značenje. Značenja u osnovi govora su zapravo fokus tog tipa analize. U suštini, tu imamo jedan 3D grafikon čija leva strana predstavlja iskaze u prošlom vremenu. Centralni deo sadrži izraze koji održavaju odnos sebe naspram drugih, npr. „ja naspram tebe“, dok su na desnoj strani prikazane sve stvari rečene u

budućem vremenu. Pored se nalazi izdvojeni prostor za kondicionalne rečenice. Navešću vam jedan primer kako bih opisala kako sve to funkcioniše.

Primer koji ću vam navesti je iz transkripta, i konkretno se bavi sudskom instrukcijom o tome šta treba zaboraviti. Sada ću vam pročitati izvod iz svedočanstva zaštićenog Svedoka B u predmetu Kvočka. Na kraju njenog veoma dugog i teškog svedočenja, Odbrana joj se obratila sledećim rečima: „Hvala vam puno, gospođo. Nemam više pitanja. Ja bih Vas zamolio da ovo zaboravite što je pre moguće, kako bismo svi mogli da se vratimo u normalno stanje.“ Direktan zahtev da se zaboravi je ovde veoma značajan, kao i način na koji se različiti identiteti pojavljuju u jeziku koji je iskorišćen. On kaže: „**Ja** bih **Vas** zamolio da ovo zaboravite što je pre moguće, kako bismo **svi** mogli da se vratimo u normalno stanje.“

Dakle, imamo referencu na grupu koja potiče od pojedinca, i tu se pojavljuje nekoliko značajnih stvari. Prvo, imamo ovlašćenje ispitivača da usmeri svedoka kako da tretira svoja sećanja. To demonstrira kako bi ispitivač mogao da tumači svoje ovlašćenje da govori u ime grupe koja zavisi od sposobnosti svedoka da nešto zaboravi. Na taj način, instrukcija „ja bih vas zamolio da ovo zaboravite što je pre moguće, kako bismo svi mogli da se vratimo u normalno stanje“ - opisuje jednu interesantnu perspektivu. Pitanje normalnosti u ovoj izjavi je takođe od velikog značaja. Ideja o normalnom, odnosno ideja o svedokovim sećanjima kao barijeri koja sprečava grupu da dostigne neko prethodno stanje normalnosti – implicira da njena sećanja nisu samo prepreka određenom vidu pomirenja, već i da je ispitivač (a kroz njega, potencijalno i element samog suda) taj koji je ovlašćen da utvrdi šta je to prethodno stanje normalnosti i kako bi ono trebalo da izgleda, uključujući i kako se do njega ponovo stiže.

Social-psihološka tumačenja efekata koje ova vrsta izjava može imati na šire sudsko okruženje ukazuju da ove ideje – stvaranje barijera između žrtava i izmirene ili normalne grupe ili grupa; barijere formirane od sećanja same žrtve – mogu biti u pozadini ne samo sudskog, već i jednog šireg društvenog diskursa ili diskursa zajednice. Iako ovaj tip analize može delovati preterano komplikovano i detaljno – shvatam da sve ovo nije lako objasniti – on ipak naglašava potencijal transkripata MKTJ kao poučnih socioloških i psiholoških skupova podataka koji su u stanju nešto da nam otkriju. Kada je reč o pomirenju, ovakva analiza nam omogućava bolje razumevanje efekata MKTJ na više nivoa - kako na individualnom, tako i u pogledu sociološke percepcije suda, čime nam zapravo govori nešto više i o nekim novim sudskim pitanjima i aspektima iskustva svedoka u procesu. Nadam se da će u budućnosti ovi transkripti biti u većoj meri korišćeni kao izvor podataka koji prevazilazi okvire pravne i političke analize, jer verujem da sadrže veliki potencijal za dalja saznanja i uvide. Hvala vam puno.

Žarko Puhovski: Zahvaljujem. Uspjeli smo bez pretjerane upotrebe nasilja završiti dvije minute brže nego što su oni prije nas kasnili. Zahvaljujem svima. Nažalost, neće biti vremena za raspravu jer kasnimo. Zaključno samo dvije riječi. Zajednica istraživača je trebala i vjerujem uspjela u govorima kolegica i kolega pokazati objektivnost kao svoju osobinu i nastojanje da se postigne kategorijalna čistoća, da se razumiju pojmovi koji se veoma često ofrlje, to je teško prevesti, ali je to termin koji ovdje moram upotrebiti, rabe, *randoms* može biti ako hoćete, dakle, koji se rabe neutemeljeno i nepromišljeno. Ovdje ste mogli čuti u različitim varijantama

izvedenima iz, rekao bih tako jasno konstituiranih pozicija. Zahvaljujem. Pauza pola sata.

11.15 – 11.45h

Pauza

11.45 – 12.45h

Pomirenje iz ugla država u regionu

Moderator: Sven Milekić, Inicijativa mladih za ljudska prava, Hrvatska

Govornici:

Doc.dr.sc. Goran Šimić, Ekspertna radna grupa Ministarstva pravde i Ministarstva za ljudska prava i izbeglice za izradu Strategije tranzicijske pravde u BiH 2012 - 2016.

Dhurata Hoxha, Međuministarska radna grupa za suočavanje sa prošlošću i pomirenje, Kosovo

Mioljub Vitorović, zamenik Tužioca za ratne zločine, Srbija

Bojan Glavašević, Ministarstvo branitelja, Hrvatska

Komentatori:

Prof. dr. Zdravko Grebo, Pravni fakultet, Sarajevo, BiH

Prof. dr. Zoran Pajić, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije Sarajevo, BiH

Prof. dr. Žarko Puhovski, Hrvatska

Sven Milekić: Dobar dan, dobro došli na sesiju *Pomirenje iz ugla država u regiji*. Kao prvo, pozvao bih doktora Gorana Šimića iz Ekspertne radne grupa Ministarstva pravde i Ministarstva za ljudska prava i izbeglice za izradu Strategije tranzicijske pravde od 2012. do 2016. godine u Bosni i Hercegovini. Izvolite.

Goran Šimić: Hvala lijepo. Dobar dan. Dopustite da vas svijju lijepo pozdam i da kažem kako mi je neobično zadovoljstvo da na ovakvom jednom eminentom skupu imam priliku da predstavim strategiju tranzicijske pravde za Bosnu i Hercegovinu. Nažalost, šest minuta je dramatično nedovoljno da se predstavi ovakav jedan dokument koji sadrži gotovo 130 stranica tako da je ja u suštini neću predstavljati, cijelu strategiju. Ja bih se koncentrirao na tri stvari koje smatram da su najvažnije kada je u pitanju konsultativni proces, kada su u pitanju aktivnosti koje se nalaze unutra i u konačnici odnos odnos strategije i utvrđivanje činjenica, odnosno Koalicije koja zagovara uspostavu regionalne komisije. Ja moram reći da je tri godine brzo prošlo i onog trenutka kad sam bio imenovan u tu komisiju, išao sam na Gugl i upisao *strategy for transitional justice* i izašlo je nula rezultata. Strategija tranzicijske pravde nula rezultata. Strategija tranzicione pravde nula rezultata. I shvatio sam da trebamo uraditi nešto što niko nikad nije uradio. Možete misliti koliko je težak zadatak nas svijju zajedno bio. Drugo, činjenica je da je vrlo teško bilo odrediti kako ćemo razviti taj dokument, šta u njemu treba biti, jer nismo imali nikakvu potku. Činjenica je da sam možda malo ljubomor na ljude na Kosovu, u Jemenu ili gdje god drugo, koji sada idu sa izradom strategije tranzicijske pravde i imaju dvije godine našeg iskustva i svega onoga što smo loše i dobro preživjeli u tome, i cijeli dokument od 130 stranica, koji je, rekao bih, relativno ili jako dobar. Ono što smo na početku morali najvažnije odrediti ko će biti u središtu te strategije. Nažalost, u Bosni i Hercegovini ali rekao bih i u zemljama bivše Jugoslavije mi svjedočimo o donošenju strateških dokumenata koji nisu previše orijentirani prema građanima, niti prema ciljnim skupinama kojima se oni orijentiraju, već se sastane tamo više ili manje kvalificirana grupa ljudi koji

naprave strateški dokument i odjednom država Bosna i Hercegovina ima strategiju za procesuiranje predmeta ratnih zločina. Mi smo odlučili da ovaj put uradimo nešto potpuno drugačije. Odlučili smo da u središtu ove strategije može biti samo žrtva i niko drugi. I da aktivnosti koje želimo ponuditi trebaju biti orjentirane prema svim žrtvama u Bosni i Hercegovini, u konačnici prema svima nama, jer ja se ponekad ljutim na svoje studente kada žrtvama nazivaju samo one koji su preživjeli nekakve psiho-socijalne ili društvene ili fizičke traume. Rekao bih da svi mi koji živimo na području bivše Jugoslavije smo žrtve rata koji smo preživjeli, jer živjeći u Bosni i Hercegovini ja sam žrtva svaki dan ustroja, ustavnog ili kakvog drugog i svih socijalnih i društvenih uvjeta koji to prate. Rekao bih da je situacija slična u Bosni i Hercegovini i u svim zemljama bivše Jugoslavije. Mi smo postavili žrtvu u sredinu. Drugo, bilo je potrebno odlučiti kako ćemo napraviti strategiju. Da li će nas 15 pametnih, kvalificiranih ljudi napisati dokument, jednog dana izići na pres konferenciju i reći – Evo imamo dokument? Ovo država Bosna i Hercegovina treba učiniti da bi to sve bilo dobro. Srećom i historijskom mudrošću, rekao bih, nismo to učinili. Naprotiv, mi smo odlučili nešto drugo da uradimo. Mi smo odlučili da pozovemo žrtve i njihove predstavnike iz udruženja da odradimo jedan vrlo kompleksan konsultativni proces sa svim udruženjima žrtava, svim građanima, akademskim, religijskim i drugim zajednicama iz cijele Bosne i Hercegovine i u konačnici dobijemo dokument od 130 stranica koji sadrži više od 80 aktivnosti za koje mi smatramo da trebaju biti provedene u Bosni i Hercegovini. Ono što je važno i što pokazuje godinu dana javne dostupnosti ovog dokumenta je da u suštini aktivnosti koje su prihvaćene unutra i koje trebaju biti provedene su prihvaćene konsenzusom svih ljudi koji su učestvovali u konsultativnom procesu. Tako da za godinu dana u Bosni i Hercegovini niste mogli svjedočiti iole, praktično nikakvom, al evo reći ću iole ozbiljnijem napadu na tekst strategije i aktivnostima koje su unutra ponuđene. Drugo što bih želio naglasiti je sadržaj samog dokumenta. Juče smo čuli da je Bosna i Hercegovina još 2008. godine usvojila strategiju procesuiranja predmeta ratnih zločina, tako da se strategija nije bavila tim stupom tranzicijske pravde, iako u nekim njenim djelovima možete vidjeti tragove toga jer su oni koji su učestvovali u konsultativnom procesu smatrali su da neke stvari u procesuiranju predmeta ratnih zločina u Bosni i Hercegovini nisu dobre, kao što je sporazumjevanje o krivnji, kao što su nekakva rješenja, zaštita svjedoka u kaznenom postupku i tako dalje. Strategija sadrži sve ostale mehanizme, od vansudskog utvrđivanja činjenica, od reparacija, restitucija, podizanje memorijalnih centara, memorijalizacije stradanja u Bosni i Hercegovini i u konačnici aktivnosti koje imaju za cilj da se provedu određene institucionalne reforme koje nisu provedene u Bosni i Hercegovini, kako bismo dobili institucije od javnog i društvenog povjerenja u koje bismo svi mi mogli vjerovati. Treće, i time ću završiti ovaj dio šestominutni koji pretpostavljam da sam već probio, je odnos strategije i Koalicije za REKOM, odnosno, ideje o osnivanju Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica. Naravno, strategija je predvidjela uspostavljanje vansudskog mehanizma za utvrđivanje činjenica, jer smo svi danas bolno svjesni da sudovi naprosto neće nam ponuditi istinu o događajima u Bosni i Hercegovini, iz različitih razloga, ali jedan elementarni razlog je što oni nisu ni stvoreni da bi utvrđivali istinu u kaznenom postupku. Moram reći da smo mi imali jedan sastanak sa gospođom Kandić i ljudima iz REKOM-a i ozbiljno smo o tome razgovarali, međutim, strategija i Ekspertna radna grupa, kao što sam rekao i pod utiskom i uticajem konsultativnog procesa, nije se odlučila da vansudski mehanizam koji će biti u strategiji bude REKOM, Regionalna komisija. Strategija propisuje, odnosno predlaže da Bosna i Hercegovina ustanovi svoj mehanizam, nacionalni mehanizam,

jedan ili više njih, koji će utvrditi istinu o događajima u Bosni i Hercegovini a onda možda u budućnosti, da kroz suradnju sa drugim komisijama u cijelom regionu utvrdi regionalni. Naravno, mi nismo slijepi, nismo toliko slabovidni da ne bismo vidjeli da istina u Bosni i Hercegovini se ne može utvrditi a da se u to ne uključe i zemlje regiona, poglavito Zagreb i Beograd, odnosno, Hrvatska i Srbija. Međutim, smatrali smo da država Bosna i Hercegovina, da je utvrđivanje te istine i njeno pretakanje u istorijski narativ, istorijske udžbenike, istorijsko nasljeđe u Bosni i Hercegovini previše značajno da bi se, da tako kažem, stavilo u taj jedan regionalni kontekst i smatrali smo da država Bosna i Hercegovina u obliku koji je nama potreban, ustanovi svoj mehanizam i utvrdi istinu o događajima u Bosni i Hercegovini. Hvala vam lijepo.

Sven Milekić: Zahvaljujem gospodinu Šimiću. Sljedeća će govoriti gospođa Dhurara Hoxha, iz Međuministarske radne grupe za suočavanje sa prošlošću i pomirenje, sa Kosova.

Dhurata Hoxha: Poštovani, dame i gospodo. Kao i uvek, govoriti na Kosovu o pitanju tranzicione pravde, odnosno o pitanju suočavanja sa prošlošću, nije bilo lako i neće biti lako zbog osetljivosti teme. Ali tema koju pokreće radna grupa osnovana od strane Vlade, odlukom da se osniva Međuministarska radna grupa za pomirenje i suočavanje sa prošlošću je, dakle, još teža nego bilo koja druga tema o kojoj su raspravljale radne grupe u Vladi Republike Kosova. Veliki broj nevladinih organizacija se bavio lečenjem rana raznih kategorija žrtava rata. Zato su institucije Republike Kosova zahvalne, ali i ja sam zahvalna kao predsedavajuća ove grupe, jer su nevladine organizacije bile uz žrtve kada nije bilo institucija i kada je žrtvama najviše nedostajala zaštita. Srećom, Kosovo je nezavisna država - ima mnogo godina kako je ono stvorilo sopstvene institucije koje su precizno profilisane da pomognu ovom pristupu pravdi i koje obavljaju odličan, uspešan posao. Ipak, u zemlji u kojoj je pravda uskraćivana decenijama i vekovima, pristup pravosuđu nikada neće biti sam po sebi dovoljan, loša situacija neće se moći popraviti za nekoliko godina, tako da najveći deo posla tek preostaje da se uradi. Vlada Kosova je kreirala mnoge politike za olakšavanje pristupa pravdi - time su stvorene mnoge politike nadoknade štete civilnim žrtvama rata i mnogi zakoni su prošli u našem parlamentu. Dakle, da ponovim opet, Vlada je na inicijativu Ministarstva pravde formirala radnu grupu koju smo dugo čekali, znači Međuministarsku radnu grupu, čije se formiranje odložilo do trenutka kada smo zaključili da je naše društvo spremno da se suoči sa svojom prošlošću, traži istinu, isplati ratnu štetu i, ono što danas vredi posebno pomenuti, učestvuje na ovom Forumu. Svrha ove grupe je razvijanje državne strategije za suočavanje sa prošlošću, a ova strategija će obuhvatiti načine i metode pronalaženja istine na osnovu onoga što ova grupa smatra da je potrebno Kosovu. Takođe, drugi cilj ove grupe je suočavanje sa masovnim kršenjima ljudskih prava i ozbiljnim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava u prošlosti na Kosovu, koja obuhvataju period rata i tranzicije. Drugi cilj je da se promoviše pomirenje i održiv mir, ali uvek obezbeđujući odgovornost: oni koji su počinili zločine treba da budu izvedeni pred lice pravde, što podrazumeva postizanje pravde, pružanje nadoknade žrtvama i stvaranje mehanizama za traženje istine. Ja vas kao predsednica ove grupe uveravam da će sve kategorije žrtava biti tretirane na dostojanstven način i da će čitav proces biti usmeren ka žrtvama, uvek uzimajući u obzir njihove potrebe. Na sreću, naša grupa ima podršku organizacija civilnog društva - najvažnije je da imamo podršku članova porodica žrtava i udruženja žrtava. Dalje ću nastaviti na engleskom jeziku. Na kraju ću završiti ovo moje obraćanje jednim optimističkim tonom, da svi mi iz bišve

Yugoslavea, da, kažem *Yugoslavea* jer smo se mi na Kosovu osećali kao robovi ili građani drugog reda, sada su sve države bivše Jugoslavije nazavisne i treba da budu jednako tretirane, i zbog toga treba da proširimo regionalnu saradnju na nivo vlada, nije dovoljno imati saradnju samo na nivou organizacija civilnog društva, jer postoje jako važne teme za naša društva kao što su pitanja nestalih osoba, dovodenje zločinaca pred lice pravde, i zbog toga pozivam na političku saradnju. Hvala vam.

Sven Milekić: Zahvaljujemo gospođi Hoxhi. Sljedeći će govoriti Miroljub Vitorović, zamenik tužioca za ratne zločine iz Republike Srbije.

Miroljub Vitorović: Dobar dan svima. Meni je prosto neprijatno, ja nisam neki specijalni izaslanik ali moram da prenesem pozdrave ljudi koji rade u Ministarstvu pravde Srbije i ljudi koji rade u Tužilaštvu za ratne zločine u Beogradu. Prilično je nezahvalno biti tužilac, zamenik tužioca za ratne zločine ili kako to ovde piše predstavnik države, i govoriti o tome šta država radi. Ja se nekako nikada u to nisam uklapao pa ja neću govoriti o tome šta radi država ili šta je država uradila ili šta država treba da uradi ili šta će u sledećih 200 godina da uradi. Ne, ja bih se ograničio na ono šta može pojedinac, bez obzira gde radi. Bez obzira da li je istoričar, da li je novinar, da li je sociolog, da li je filozof, pa makar i pravnik, pa makar i tužilac. Jer ovo pitanje ratnih zločina i suđenja za ratne zločine se meni čini da je najmanje stvar prava. Tu najmanje ima tog zanata. A ima svega drugog. I ne možete u tome učestvovati a da bar ne pokažete onu osnovnu pristojnost da saslušate ljude koji se time bave iz drugih oblasti. I meni je zato ovakav skup i svi ovi skupovi ovih godina poslužili tome da steknem neka nova znanja i da upoznam ljude koji o tome znaju mnogo više od mene, da bi svi mi zajedno možda uspeli nešto da uradimo. Ako sva ta znanja nisu pomogla da do rata ne dođe, onda možda da pokušamo da popravimo ono zlo koje je urađeno. I zato se meni dopalo, slušajući pažljivo ova dva dana, dopalo mi se jer se tu govori o, čini mi se, nekim ključnim rečima. I meni je ostalo u glavi da su te ključne teči, a to govorimo godinama, ipak, bez obzira na omalovažavanja, bez obzira na neprihvatanja, na govor, da je to neprofesionalno. Ključna reč prva je *dobrota*. Dobrota je kad žrtva iz nekog drugog naroda poveruje onome ko zastupa optužnicu koji je pripadnik tog naroda iz koga je i tužilac, uspeo da ubedi onu drugu stranu, žrtvu, da taj posao radi pošteno. To se ne može bez tog osećaja dobrote. Da li ćete ga zvati drugačije, da li je to profesionalizam? Pa ne znam. Mi smo se naučili da ovde najveći profesionalci naprave najveće brljotine i najveće zločine. A druga reč koja je ključna, čini mi se ovih dana je *pomirenje proces* i da to traje i da će to trajati kao što je unazad trajalo. Nigde to nije završeno. Ali taj proces se, čini mi se, ne sastoji u megalomanskim projektima, u nacionalnim strategijama. Videli ste kako je u Srbiji uspela nacionalna strategija o pravosuđu. Potpuna katastrofa. Tako da ja više verujem u neke, opet kažem, pojedinačne napore i eventualne uspehe. Moram da gledam na ovaj sat. Da li ćemo ovakvim pristupom stvari povratiti one ljude kojih više nema? Nećemo, naravno. Da li ćemo one bolesne ozdraviti? Nećemo. Ali da li će taj trud možda dovesti bar do približavanja, bar do tog osećaja da znate da onaj drugi, pripadnik drugog naroda zna da vam se zlo dogodilo i da ga je zbog toga sramota. E, možda. E, zbog tog *možda* ovo danas vredi. Zbog tog možda ja vas molim da ostanete i popodne i da vrlo pažljivo saslušate gospođu Katarinu Ristić koja će govoriti o nasleđu Haškog tribunala. I sve ono što bi predstavnik države trebalo da vam kaže ovde, da bude pametan, mnogo pametnije, mnogo isrenije, sa mnogo više znanja uradila je gospođa Katarina Ristić. Hvala vam puno.

Sven Milekić: Zahvaljujem se gospodinu Vitoroviću. Sljedeći će govoriti pomoćnik ministra branitelja Republike Hrvatske, Bojan Glavašević.

Bojan Glavašević: Dobar dan, lijep pozdrav svima. Pozdravljam vas prije svega u svoje vlastito ime, izuzetno mi je drago da sam danas ovdje. I pozdravljam vas ispred Vlade Republike Hrvatske. Ono o čemu ću ja govoriti su konkretne stvari koje je Hrvatska Vlada učinila po pitanju tranzicijske pravde. Prije svega, napravili smo jednu razliku između prava i pravde. Na jednu stranu smo stavili sve stvari koje su objektivne, odnosno koje su procesi koje trebaju voditi institucije. Kada govorimo o tužbama, granicama, odštetama, to su stvari koje nemaju veze sa pravdom koja je subjektivna, i zato smo ih mogli odvojiti. Tim stvarima bavi se Ministarstvo pravosuđa i druge srodne institucije. Međutim, kada je u pitanju pravda, kao što sam rekao, to je nešto subjektivno, tu govorimo o ljudskim sudbinama, tu govorimo o smislu koji ili imamo ili nemamo, govorimo o pomirenju i suživotu, to su puno kompleksnija pitanja koja zahtijevaju puno veću ozbiljnost u pristupu. Upravo zato hrvatska vlada ima nekakvih, ja bih rekao, mislim da bi se moglo kategorizirati na četiri područja važna kojima se mi bavimo kada je u pitanju pravda. Prije svega, tu su nestale osobe, osobe za kojima još uvijek tragamo nakon završetka rata. Kada sam ja prije godinu i pol dana došao u Ministarstvo branitelja, tragali smo za 1756 osoba. Danas, sa današnjim danom, Republika Hrvatska traga za 1703 svoja građanina i građankama. Interesantna stvar, odnosno vrlo važna stvar koju je ova vlada napravila na ovome području je da nema diskriminacije po pitanju nacionalne ili bilo koje druge osnove. Svojevremeno su se ti građani, taj broj se dijelio na one koje tražimo iz perioda od 1991. do 1994. godine recimo, i na one koje tražimo u ovom kasnijem periodu. Ta razlika je potpuno nebitna, važno je da tražimo hrvatske državljane. Isto tako, na ovome području smo još od nove godine dodali potragu za nestalim osobama iz Drugog svjetskog rata. To je isto vrlo važno, jedno područje na kojemu jednostavno do sada nije bilo mnogo napretka. Svaki dan zaista nalazimo i naporno radimo, zaista vjerujemo da će jednoga dana ova brojka od 1703 doći do nule. I upravo na tom području je zato važno da smo po prvi puta nedavno surađivali sa nadležnim tijelima Republike Srbije, na pronalaženju lokacija masovnih grobnica. Ovakva suradnja nas zaista ohrabruje. Tu smo se angažirali. Drugo područje, koje nam je također vrlo važno je pitanje civilnih žrtava rata. Mi ove godine, dakle 2013. i 2014, početak, prvi kvartal vjerojatno i 2014. godine, donijecemo zakon o žrtvama seksualnog nasilja u Domovinskom ratu. Žrtve seksualnog nasilja smo izdvojili, iako one svakako ulaze u kategoriju civilnih žrtava rata, izdvojili smo ih zato što im želimo dati važnost i želimo naglasiti težinu tog pitanja, tog problema. Ali još je važnije zato što taj zakon koji ćemo napraviti, će nam omogućiti, dakle želimo zakon kakvog do sada u Hrvatskoj nije bilo, želimo naći druge modele, nekakve različite modele od ovih koji postoje trenutno, i zakon o žrtvama seksualnog nasilja će nam zapravo poslužiti kao svojevrsan uvod u izmjenu, temeljitu izmjenu Zakona o civilnim žrtvama rata. Treće područje kojime se bavimo kada je u pitanju tranzicijska pravda je suočavanje sa traumom. Postojeći model liječenja posttraumatskog stresnog poremećaja, jednostavno se pokazao kao neadekvatan, prije svega, iz jednog banalnog razloga. Tretman PTSP-a do sada nije uključivao članove obitelji. Dosadašnji model je bio baziran samo na branitelje, odnosno na bivše vojnike koji imaju dijagnozu PTSP-a, ali nije uključivao članove njihovih obitelji. Mi trenutno radimo na novome modelu, koji će uključivati i obitelj i zaista očekujemo da će dati puno bolje rezultate, jer između ostaloga sve do sada, PTSP se u Hrvatskoj smatrao neizlječivim, a nije. I na kraju, četvrto područje, ja bih ga nazvao ili istina o ratu, odnosno izgradnja mira. To je jedan

ovako ambiciozan naslov, ali se iza toga skrivaju neke vrlo važne stvari. Mi smo ove godine osnovali Memorijalni centar Domovinskog rata. Prije svega, ideja je da učenici osmih razreda osnovnih škola u Republici Hrvatskoj posjete Vukovar u kojemu će biti taj memorijalni centar, gdje će imati jedan program kroz koji će učiti o Domovinskom ratu, i onome što se u Vukovaru dogodilo. Ideja je konsolidirati kurikulum učenja o Domovinskom ratu, napraviti nešto što je objektivno, jednako za sve, prihvatljivo svima, lišeno govora mržnje i nešto što na kraju završava sa školom mira. To do sada u Hrvatska isto tako nije postojalo. Na kraju svojeg dvodnevnog posjeta Vukovaru, gdje će učenici iz prve ruke moći vidjeti strahote rata, odnosno njihove posljedice, na kraju će imati Školu mira u kojoj će učiti o tome što je zaista bitno, kako graditi mir i kako spriječiti da nam se te strahote ponove. Još jedna stvar koju bih možda spomenuo makar nije bilo do sada na tom području puno rezultata, ali obrazovni sustav, pogotovo u Vukovaru je segregiran, on je potpuno odvojen. Učenici različitih nacionalnosti idu u različite škole i uče različitu povijest. Hrvatska vlada je uložila izvjesne napore u tome da se napravi integrirana škola, tu smo surađivali sa Nansen Dialogue Networkom, i evo u zadnje vrijeme se pokazuju naznake da bismo konačno mogli doći do nekakvog napretka na tom području, iako kažem ne biste vjerovali koja količina otpora postoji u jednostavnoj ideji da bi se djeca trebala družiti, a ne ići u odvojene vrtiće, pa onda u osnovne škole, pa onda srednje škole, pa onda jedni odu u Novi Sad na fakultet, a drugi odu u Osijek ili Zagreb. Većini ljudi je ta ideja bila dosta strana da bi se možda deca trebala družiti, ali evo radimo i na tome. Hvala vam.

Sven Mikelić: Zahvaljujem se gospodinu Glavaševiću. Sada ćemo prijeći na komentatore. Prvi će biti komentator profesor Zdravko Grebo, s Pravnog fakulteta u Sarajevu.

Zdravko Grebo: Dobar vam dan. Kao što rekoh, je l', ja ću skratiti, nisam ni počeo. Ja sam veteran, prema tome, mogao bih pričati ljetnji dan do podne, koga to interesuje, organizovaću školu u prirodi, vrijeme je krasno. Međutim, upravo kao autoterapija, ja ću biti zaista vrlo kratak. Prema tome, dvije ili tri teze. Nije mi bilo sasvim jasno šta bi značila naša uloga, nas trojice iz perspektive država, da li da govorim u ime Bosne i Hercegovine ili o Bosni i Hercegovini, ili o regionu, potpuno je svejedno; dakle, te tri teze glase ovako. Puno je vode proteklo, puno smo se puta sastajali, ja ovdje također vidim prvoborce, veterane, vidim, što me posebno raduje, puno novih i mladih lica, međutim bojim se da nismo baš sasvim svjesni da ovakav široki spektar lepeza tema, segmenata o kojima danas raspravljamo, u stvari danas nekako mora doživjeti klimaks. Imali smo Skupštinu, danas ćemo iz različitih aspekata osvjetliti ova pitanja i jednom treba stati, ne zato što sam ja umoran, naravno kao i moj kolega Puhovski spremni smo za penziju, nismo baš za umiranje, je l', ali tu smo. Evo, ponovo lažem, ponovo dužim, ja sam Hercegovac, usmeni književnik, mogu koliko god. Šta hoću da kažem? Prva stvar koja je bitna da, bez obzira što su dragocjeni doprinosi ljudi iz akademske, istraživačke ili kako smo još čuli, to su sve dubleti, epistemološke zajednice, bojim se da nije više produktivno, makar za ono što hoćemo da postignemo, da raspravljanje o konceptima istine, pravde, pomirenja, eventualno tolerancije, to su „never ending stories“, prvo tu ne postoji konsenzus kod ljudi koji mnogo više o tome znaju, prema tome, te stvari nisu fundamentalne za ono što mi hoćemo da postignemo, prva stvar. Druga stvar jeste ono što je moj mladi kolega, zajedno smo sa Pravnog fakulteta u Sarajevu, mada je on sada državni dužnosnik, govorio o odnosu nacionalne i regionalne komponente, nije baš sasvim

jasno da li to nisu onako konstitutivni pristupi. Moja druga teza glasi da bi bilo sasvim pošteno i vrijedno, bez obzira što nikad neće postojati konsenzus, da sve inicijative, slušaćemo i poslije podne o tome, od suda u Hagu do manje uspješnih pokušaja formiranja istina za istinu i pomirenje, od procesuiranja zločina u lokalnim sudovima, ne bi trebalo shvatiti kao rivalske inicijative. Svako je dobrodošao. Što se mene tiče, moj koncept se malo razlikuje od onoga što je kolega Šimić rekao na kraju. Ja mislim da nije problem u tome da li u nacionalnu strategiju treba uključiti nekakve *reminders* regionalne strategije, nego naravno ostaje svako pri svome, ja pri tome da je regionalni pristup jedini moguć, i ponovo da kažem, ne isključuje bilo kakve nacionalne pokušaje. Treća stvar o kojoj govorimo jeste da ne bismo gubili vrijeme, neću reći da je sve ovo vrijeme izgubljeno, sa brojnim konferencijama, okruglim stolovima, sektorskim konferencijama medija, veterana, žrtava i tako dalje, dilema o tome da li, ako krenemo što prije, da ćemo izgubiti konsenzus. Vrijeme nije zgodno, nikad nije zgodno. Ako odgodimo u nedogled, nikad nećemo doći do konačnog cilja. Izvinjavam se na banalnosti slike koju ću upotrijebiti, to je kao iz onog vica kada dvoje iz Mapet šoua, a ne moraju, moje dvije komšinice penzionerke u neboderu, gledaju tajno ili javno, potpuno je svejedno, porno film, u dobroj nadi čekajući da li će se na kraju uzeti, je l', ne gledaju one baš porno film. Isprazne rasprave o tome u kojima mi jedni drugima pokazujemo da smo plemeniti, dobri, da hoćemo da utvrdimo činjenice, da hoćemo da damo glas žrtvama, jesu dobre, ali zato postoje psihijatri i druge vrste terapija. I četvrta, i naravno završna stvar jeste, vjerovatno će Nataša na kraju o tome govoriti, mi jesmo nekako došli do vrhunca, nije baš Mon Blan, nisu Himalaji, ali jeste Jahorina, visoka je to planina, u neki momentum kada iz svih ovih naših inicijativa moramo prijeći u jedan sasvim drugi kvalitet, izvinjavam se ako govorim nekakve truizme koje vi znate; dakle, iz inicijative civilnog društva u akciju država. Mi više nemamo šta da radimo, mi smo uradili šta smo mogli, Statut je čak i kompromisni, zbir naših želja, i sada je problem u tome da dobijemo saglasnost, čuli smo i predstavnike država, koji su više ili manje benevolentni, tu i tamo imaju nekakve primjedbe, i sada je naše, vjerovatno će i Dino Mustafić u svojoj sesiji govoriti, da i ono što smo govorili, epistemološka zajednica, mediji, bilo ko na svijetu, ne skupljaju svoju energiju u REKOM-u na ovom mjestu, nego da preuzmu sada akciju lobiranja, pritisaka na svoje vlade i na svoje parlamente, na svoje predsjednike da urade svoj dio posla. Ako toga ne bude, nismo ništa postigli. I, posljednja stvar, neko je spominjao to, svidjelo mi se, dakle ne govorim originalnu ideju, zašto bi to također bilo bitno: vlasti, koalicije, pa čak i u međuisbornom periodu su poprilično vjetropirasta stvar, ako se trenutni vladari naših života u regionu, političke elite je krupna riječ, obavežu, je li, da će nešto uraditi, onda akcidentalne političke promjene ne mogu uticati na to da se ovaj proces završi. Još jednom kažem, ako se zadržimo na eventualnom minimumu, a to je utvrđivanje činjenica koje će nam život, bez obzira na ljubav i emocije učiniti lakšim, i davanje foruma za žrtve da objasne svoju situaciju i svoje aspiracije, postigli smo više nego što je dovoljno za jedan život. Hvala vam veliko.

Sven Milekić: Zahvaljujem se profesoru Grebu. Sljedeći komentator će biti profesor Zoran Pajić iz Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije u Sarajevu.

Zoran Pajić: Svoj komentar na temu „pomirenje iz ugla država u regionu“ započeo bih kratkim asocijativnim izjavama koje su mi se javile slušajući prethodna izlaganja. Mene posebno zanima odnos između tranzicijske pravde i pomirenja, a o tome mislim da ne postoji dovoljno razumijevanja u javnosti pa čak ni među dobro informisanim

zagovornicima jednog i drugoga procesa. Zbog toga sam zahvalan Hrvoju Klasniću koji je precizno ukazao na na istorijski kontekst identifikacije ratnih zločina i njihovih počinitelja u post-jugoslavenskim ratovima. Zaista je zapanjujuće sa kakvom jednostavnom lakoćom je najšira javnost reaktivirala izraze „četnik“, „ustaša“, „balija“ i kako su oni postali dio svakodnevnog zvaničnog i nezvaničnog narativa o ratu. Kao da se podrazumijevalo da ćemo nastaviti gdje smo bili stali 1945. godine! Iz ovoga se može zaključiti da, ako je i bilo napora da se pristupi pomirenju poslije građanskog rata u Jugoslaviji (1941-1945), oni su bili ili površni ili neiskreni. Primjer koji ću pomenuti seže još dalje u prošlost. Postoji jedan video klip BBC 2 koji je snimljen sredinom 1992 tokom opsade Sarajeva. Reporter BBC-ja prilazi vojniku Vojske Republike Srpske koji je leži pored mitraljeza na Trebeviću i koji puca nasumice na Sarajevo i pita: Pa, dobro, na koga pucaš dole, ko ti je na nišanu? Vojnik lakonski odgovori: Pa, Turci, bogati.

U istom smislu Žarko Puhovski je primjetio u jednoj svojoj upadici da udžbenici kojima smo se mi služili generacijama očigledno nisu otkrivali pravu istinu te istorije. Zato se mi tako lako vraćamo na Turke, na ustaše i četnike. Obje intervencije mojih prethodnika me uvjeravaju da se u ovom našem okruženju taj inter-generacijski ciklus „istorijskog obračuna“ i nasilja stalno ponavlja i da se novim generacijama redovno ispostavljaju računi njihovih predaka.

Htio bih sada da vašu pažnju skrenem na jedan fenomen koji je, posebno u BiH, veoma rasprostranjen. Radi se o skeptizmu sa kojom javnost dočekuje izjave izvinjenja i žaljenja koja se povremeno čuju od najviših političkih predstavnika susjednih zemalja. Uglavnom se izražavaju sumnje u njihovu iskrenost, pravovremenost, često ih se diskredituje kao iznuđene ustupke Evropskoj uniji ili Americi. I umjesto da bošnjačka javnost (kojoj su ova izvinjenja najčešće upućena) ih prihvati kao „face value“, tj. onakva kakva su od riječi do riječi i sa težinom koju nosi ličnost koja izražava žaljenje (šef države ili vlade, predsjednik parlamenta) – očekuje se nemoguće. Što reče jedan moj prijatelj, kada bi se predsjednik Srbije Nikolić javno spalio na platou Skenderije, Sarajevo bi reklo da je podmetnuo dvojnika. Dakle, prihvatiti izvinjenja, kakva su takva su, i njima stalno podsjećati njihove davaoce da moraju ići i dalje i odgovornije u stvaranju političkih pretpostavki za pomirenje – je jedna opcija.

S druge strane, ukazao bih na mnogo kompleksniji aspekt pomenutog fenomena skepticizma u pogledu prihvatanja izvinjenja. Mislim da se u javnosti počelo suviše rano, gotovo neposredno po završetku rata u BiH, govoriti o pomirenju. U zagovaranju pomirenja su prednjačile neke nevladine organizacije, često podstaknute retorikom poznatih humanista iz inostranstva od kojih mnogi nisu razumjeli dubinu, sve nijanse rata u bivšoj Jugoslaviji. Za ogromnu populaciju žrtava i svih onih koji su se osjećali teško ranjeni ovim sveobuhvatnim međunacionalnim sukobom, svaka pomisao na pomirenje bila je preuranjena i isforsirana. Prvo nas je „preplavila“ terminologija pomirenja (dijalog, sučeljavanje sa drugom stranom, koegzistencija, zajednička bol, gubitak za sve, itd.), a da još nije bilo jasno šta su bili uzroci rata, ko su bili naredbodavci zločina, ko je imao kakav ratni cilj u tom haosu. Drugim riječima, insistiralo se na pomirenju, a da ni jedan mehanizam tranzicione pravde nije bio ponuđen i stavljen u funkciju tog procesa. Saznanja o svim činjenicama zločina su i dan danas nepotpuna, poricanje zločina u svim nacionalnim zajednicama je već postalo dio nacionalne kulture i identiteta, nije uspostavljen konzistentan sistem retribucija i kompenzacija za žrtve, nivo satisfakcije koji se nudi žrtvama putem sudskih presuda počiniocima zločina je nedovoljan, i sl. Jednom rječju, dok se ovi preduslovi ne počnu ispunjavati, neozbiljno i arogantno je govoriti o pomirenju.

U tom smislu gledam i na izvinjenja koja su učestala u posljednjih 5, 6, 7 godina, od strane lidera država u regionu. Mislim da su ta izvinjenja, bez obzira na njihove motive, došla prerano iz prostog razloga što uslovi za prihvatanje izvinjenja nisu sazreli. Ja vas podsjećam da kada je bivši kancelar Zapadne Njemačke Vili Brant kleknuo u Aušvicu 25 godina nakon Drugog svjetskog rata i tom dramatičnom gestom pokazao svijetu grižnju savjesti nove Njemačke zbog nacističkih zločina, on je tom trenutku imao iza sebe gotovo sve pretpostavke tranzicione pravde o kojoj se tada nije znalo i bar se tako nije zvala. Naime, proces proces denacifikacije je bio nepovratno u toku, sistem kompenzacija za žrtve nacističkih zločina je već bio pokrenut. U širem okruženju Brantova gesta je došla kao tačka na i, jer je već bio zaokružen proces prvi korak evropske integracije u kojem su prednjačile, do jučer, neprijateljske države. Osnivači Evropske zajednice su na jednoj strani bili Francuska i zemlje Beneluksa, a na drugoj Njemačka i Italija. Ne treba zaboraviti da je u tom periodu u Zapadnoj Evropi bilo i retrogradnih tendencija i da ovaj proces pomirenja nije išao pravolinijski. Međutim preovladali su vizionarski stavovi tadašnjih političkih lidera, prije svega Francuske i Njemačke. Komparacija sa stanjem na Balkanu u tom pogledu bila bi neozbiljna, jer u ovom regionu, pored sporih pozitivnih promjena, imamo uglavnom narcisoidne, arogantne režime i lidere sa istim epitetima, i zbog toga mislim da se izvinjenja ne primaju dovoljno pristojno, kako bi to rekao Oskar Vajld, što je i razumljivo. Ovdje izvinjenja više u zraku i nisu praćena odgovarajućim zakonodavnim i kulturološkim naporima i mjerama. I tu vas podsjećam na jedno odlično jezgrovično saopštenje Fonda za humanitarno pravo u kojem je u stvari dat komentar nakon izvinjenja predsjednika Nikolića na sarajevskoj Televiziji, gdje je jasno rečeno da izvinjenje mora biti praćeno odgovarajućim političkim, da ne kažem državnim, mjerama. Zašto se izvinjenja primaju sa velikom skepsom? Iz prostog razloga što oni koji se javno izvinu, već sutradan pokušavaju amortizovati to svoje izvinjenje, interpretirati ga u javnosti za „domaću upotrebu“.

Na kraju, mislim da mi kao protagonisti procesa tranzicione pravde treba u stvari da istražimo, da upitamo žrtve i sve one koji žive u prošlosti, da li će pomirenje promijeniti njihovu svakodnevnicu. Ja mislim da je to bitno pitanje na koje se treba koncentrisati. Završiću u stvari jednim podsjećanjem, mada pretpostavljam da mnogi o tome znaju, da je program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) misija u Bosni i Hercegovini provela jedno istraživanje koje je završeno krajem februara ove godine. To istraživanje je utvrdilo da skoro 80 posto građana u Bosni i Hercegovini, uključujući cijelu zemlju, "živi u prošlosti". Još uvijek bude se sa sjećanjima iz ratne prošlosti, ležu u krevet sa sjećanjima na ratnu prošlost. Interesantno je da 50 posto ispitanih se jako zalaže, odnosno prihvata ideju o tome da bi trebalo međusobno razgovarati o ratu, u različitim etničkim zajednicama. I to je pozitivan pokazatelj. Međutim, upozoravam da često takvi razgovori nose rizik u sebi da mogu se pretvoriti u stvari u nadvikivanje, posebno kada se počne govoriti o uzrocima rata. I konačno, interesantan podatak iz ovog istraživanja je da jedan dobar procenat se zalaže za izgradnju spomenika i memorijala o ratu u Bosni i Hercegovini, dakle podržava tu ideju. Ja sam vrlo skeptičan prema spomenicima i memorijalima. Sticajem okolnosti dosta sam proputovao po Bosni i Hercegovini kad sam radio ovdje prije nekih osam godina, i vidio sam da su svi spomenici jednonacionalni, većina sa porukama mržnje, često sa ratnim pokličima. Jedini, kako bih rekao, nenacionalni spomenik, koliko ja znam, nalazi se u Sarajevu, to je spomenik ubijenoj djeci Sarajeva, gdje nema nikakve reference na bilo koju stranu u ratu. Ja bih time završio, ponovo podvlačeći da mislim da ne treba forsirati proces pomirenja dok nismo obavili osnovne zadatke, ispunili osnovne zahtjeve tranzicione pravde koji se ponovo da kažem, sastoje u utvrđivanju

činjenica, u informaciji prije svega, u stvaranju jednog sistema kompenzacija za bol i za gubitke u ratu, u vraćanju dostojanstva žrtvama.

Sven Milekić: Zahvaljujem profesoru Pajiću. Sljedeći će govoriti profesor Žarko Puhovski.

Žarko Puhovski: Napomene su sljedeće. Čuli smo u uvodu od gospodina Šimića da na strategiju pomirbe u Bosni i Hercegovini nije bilo primjedbi, što bi značilo da ta strategija nije potrebna, da je naime do pomirbe već došlo, ili da je strategija loša. Samo to dvoje može značiti. Ja bih se kladio na drugu varijantu. To pokazuje naš problem. Naš problem nije tranzicijska ili prenosna pravda, naš problem jest tranzicijska ili prenosna nepravda. Mi se bavimo time kako se nepravda prošvercala iz prošlosti u naše vrijeme i što možemo učiniti da smanjimo negativne efekte te nepravde. Nije pristojno da govorim kao gost, ali reći ću, sama egzistencija Bosne i Hercegovine kakva je danas je značajni primjer takve tranzicijske nepravde. Ako to netko ne razumije, onda je pričanje o pravdi nešto što će zapeti na frazama. I onda nije čudo da se tako divno slažu svi iz države, iz nevladinog sektora, umjetnici, filozofi, svi su suglasni. Ljudi su suglasni samo o besmislicama, to je ono što znamo iz iskustva, ili za ono što je Vitgenštajn rekao, to je istinito, ali nije informativno. Kad se radi o ozbiljnim stvarima, uvijek smo u sukobu, jer smo po interesima, po generacijama, po naobrazbi, po naciji, po vjeri, po rodu ili spolu - iz različitih strana došli. Umjesto slavljenja konsenzusa, treba se vratiti dobrom starom sukobu. Iz njega će nešto izaći, iz konsenzusa neće ništa izaći. Posao nevladinog sektora jeste da čini ono što vlada ne može i ne treba, da ide protiv struje. Da se bavi sramoćenjem počinitelja. To je ono što mi ne radimo. Mi smo se upleli u široko prihvaćeno postjugoslavensko prvenstvo viktinologije, ko ima više žrtava; ne, naše žrtve su najteže. To nije naša stvar, ili je marginalno naša stvar. Naša stvar mora biti sramoćenje počinitelja, koji uopće gotovo nisu bili spominjani danas, osim kod kolege Petrovića, jer je očito da vlasti neće uspjeti niti mali postotak počinitelja dohvatiti. Naše nije da im sudimo, naše je da ih sramotimo. I to mi se čini da treba uzeti u obzir kada govorimo o nečemu što bismo zvali tranzicijskom nepravdom. Da se pokuša vidjeti što se može učiniti da se ljudima pomogne, što se može učiniti da se činjenice dovedu u prvi plan i onda njihova interpretacija. Jer činjenice trebaju biti osnova za interpretaciju. Kod nas je naravno obrnuto, činjenice se izmišljaju na osnovi interpretacija. I zato imamo situaciju u kojoj se ni elementarne podatke o 1945. godini ne može pronaći, a kamo li od 1991. ili 1995. godini. U situaciji u kojoj se doista radi o tomu da govorimo iz drugog rakursa, govorimo o pravednosti nasuprot nepravdi, i to je jednostavna dihotomija koja se raspada u stotine i tisuće, milijune sitnih pojedinačnih slučajeva, i onda se naknadno pokušava rekonstruirati do nekih pojmova, koji nisu nužno kolektivne naravi, da smo mi na ovoj strani u pravu, a oni na onoj strani u krivu. Uvjet za to je ono što REKOM ima kao pretpostavku, ono o čemu je Zdravko govorio da je zapravo završeno kad pređemo do državne razine, da ustanovimo imena žrtava i da barem, što radi Nataša Kandić sa *Kosovskom knjigom žrtava*, pokažemo kontekst u kojemu je do žrtve došlo. Jer kad se govori o žrtvi, onda su naprosto svi jednaki. I onda se jednako tako mora razumjeti i tuga majke čiji je sin bio ratni zločinac, pa je nakon ratnog zločina ubijen, i tuga majke, ili sina ili kćeri nekoga ko je doista ubijen, a da sam pri tom ništa zlo nije učinio. Uplićemo se u neke emocionalne i psihologijske kontekste iz kojih je veoma teško izaći objektivno van. Treba pomoći žrtvama, to je nešto sasvim drugo. Njima se ne pomaže, ali treba se

okrenuti počiniteljima. To je ono što se meni čini bitnim. Jer će se inače doista prihvatiti normalnost života sa zločincem u susjedstvu. A to sigurno jamči nastavak serije ratova na ovom području. Hvala lijepo.

Sven Milekić: Zahvaljujem se profesoru Puhovskom. Ostalo je možda još malo vremena za neka pitanja iz publike, pogotovo s obzirom da imamo predstavnike institucija ovdje.

Dragan Pjevač: Ja sam Dragan Pjevač, inače sam član Koalicije za REKOM-a kao pojedinac. Ujedno sam i predsjednik Upravnog odbora Koordinacije srpskih udruženja za nestale. I ovdje sam izašao ponukan diskusijom gospodina Bojana Glavaševića, pomoćnika ministra hrvatskih branitelja, ne znam kako se zove to ministarstvo, i malo ponukan gospodinom Žarkom koji je rekao kako se nepravda prošvercala u našu stvarnost. Jedan detalj ima ovdje, ja moram odati priznanje Hrvatskoj na pronalaženju nestalih i građana srpske nacionalnosti, građana Hrvatske. Međutim, ta nepreciznost jedna koju je on danas rekao, to je u stvari pravi motiv mog istupa. A to je jedan jednak odnos, bez obzira na nacionalnost u pronalaženju nestalih, što na moju žalost nije tako. Ja ću iznijeti podatak da po evidenciji hrvatske vlade ima, odnosno bilo je donedavno 342 državljana Hrvatske srpske nacionalnosti za koje su poznata grobna mesta i grobnice, a nisu iskopani. Bila su iskopavanja u Zadru i tu ima 59, opet po evidenciji Hrvatske. Traženje nestalih je jedno od prvih pitanja. I tu moramo biti vrlo precizni, ili mene demantovati da se ja izvinim, ili usporediti podatke, pa onda kada baratamo ovako da su odnosi prema svima jednaki, onda moramo malo preciznije da se izražavamo. Ja razumem objektivnost i teškoću Hrvatske u kojoj se vodio rat, i javnosti Hrvatske i osjetljivost za 999, odnosno bliže hiljadu nestalih koji su Hrvati, ja to razumem. I ja razumem i da je to skupo i proces je skup. Ali, od 1995. godine u akciji *Bljesak* i *Oluja* tačno je evidentirano, grobnice i grobna mesta. Među njima je tih sada oko 300 nestalih već 15, odnosno 17 godina. I taj problem, kada govorimo o problemu nestalih i kada danas govorimo o pravdi, onda moramo biti vrlo precizni, jer ovdje mnogo njih ima koji su jako osjetljivi na žrtve. Majku sam našao nakon 18 dana, a ujaka još tražim. Prema tome, moramo biti vrlo precizni, jer je pitanje vrlo osjetljivo posebno u Hrvatskoj gde je nakon poznate haške presude, o tome ćemo kasnije, taj proces otišao u neke druge tokove. Hvala lepo.

Sven Milekić: Daću riječ samo gospodinu Glavaševiću da odgovori na pitanje.

Bojan Glavašević: Ja se zahvaljujem na ovome komentaru. Nekako čini mi se da sam razabrao da je u stvari problem bio u ovoj nepreciznosti, u službenoj evidenciji. Ta evidencija nije samo evidencija vlade Republike Hrvatske, to je evidencija službena na temelju suradnje vlade Republike Hrvatske, vlade Republike Srbije i drugih međunarodnih institucija, to nije nešto što vlada Republike Hrvatske vodi kao broj, a ima figu u džepu, jer ne želimo priznati da postoje i druga grobna mjesta. Kada sam rekao da postoji kvalitativni pomak u procesu traženja nestalih osoba, onda je to upravo ovo o čemu vi pričate. Ako su i prethodne vlade dijelile, a na žalost jesu dijelile taj broj, mi ovdje govorimo o građanima Republike Hrvatske, nas ne zanima da li su te osobe bile srpske nacionalnosti, hrvatske, albanske, koje god, mi ovdje govorimo jednostavno o našim građanima i naš je strateški interes da ih nađemo. Gledajte, nitko ne želi brojati mrtve, odnosno dijeliti ih. I upravo to je nanosilo štetu. Za ovu evidenciju konkretno možemo kasnije o tome razgovarati, ali ta evidencija nije samo evidencija Vlade Republike Hrvatske, nego je ona evidencija na temelju

suradnje i Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Srbije i međunarodnih tijela. Hvala vam.

Sven Milekić: Ako može možda još jedno, ali stvarno kratko pitanje.

Tomas Kohls: Zdravo, ja sam Tomas Kols, ovde u ime Mirovne akcije iz Prilepa u Makedoniji. Pošto ovde ništa nije rečeno o drugim državama, ali se zove pomirenje iz ugla država u regionu, mislim da je ovde mesto da se kaže još nešto o Makedoniji. Često puta je spomenuta tranziciona pravda. Prošlog novembra je bio u Makedoniji Komesar za ljudska prava Saveta Evrope i u svom izveštaju je pisao i o problemima u vezi sa tranzicionom pravdom u Makedoniji, i samo hoću citirati odgovor ministarstva Makedonije u vezi toga, evo citat: "Formulacija tranzicijska pravda ne odgovara aktivnostima kojima se Republika Makedonija obvezuje za reformu pravosudnog sustava s ciljem unapređenja ljudskih prava, demokratije i vladavine zakona."² Mislim da to mnogo govori o tome da tranzicijska pravda nije stigla do makedonske vlade, i da i mi imamo veliki problem s time. Hvala.

Sven Milekić: Zahvaljujem se. Sada bih završio sa ovom sesijom. Iduća sesija je "Pomirenje iz ugla umjetnika".

12.45 -13.45h

Pomirenje iz ugla zajednice umetnika i kulturologa

Moderator: Prof. dr. Svetlana Slapšak, ISH, Fakultet postdiplomskih studija humanizma, Ljubljana, Slovenija

Uvodne reči: Dino Mustafić, reditelj, BiH

Komentatori:

Lazar Stojanović, reditelj, Srbija

Dr. Eric Gordy, viši predavač, Univerzitet College London, Velika Britanija

Dr. Spomenka Hribar, publicistkinja, Slovenija

Ante Perković, publicist, Hrvatska

Svetlana Slapšak: Dobro došli u kulturu, gde ćemo sa nešto manje učesnika raspraviti, pokušati da prikažemo, postaviti pitanja ili posumnjati u nešto što nam se čini da se ne mora posebno dokazivati, a to je da je pitanje odgovornosti, pitanje saosećanja sa žrtvama, pitanje empatije, pitanje razumevanja prošlosti, relativno dobro zastupljeno u kulturama na području bivše Jugoslavije, a bogami i šire. Kultura je na samome početku sukoba odigrala dobrom delom sramotnu ulogu pristajanja na nacionalističke diskurse produkcije koja je pogodovala raspirivanju mržnje, pristajanju na jeftine modele patriotizma, i tako dalje. Toga možda nije bilo mnogo, ali ga je bilo previše. Kultura je isto tako među prvima izabrala nove puteve radikalizacije, smelog pitanja o tome šta je prošlost i šta nam se desilo i koliko smo za to krivi, i zbog toga neću ništa dalje oklevati, nego ću dati reč prvome uvodničaru Dinu Mustafiću, režiseru iz Sarajeva koji simbolički predstavlja upravo kulturno područje i stvaralaštvo interpretacije koje je možda najbolje odgovorilo na ova pitanja, a to je performativna umetnost. Dino, molim.

---

² "The wording transitional justice does not correspond to the activities which The Republic of Macedonia undertakes for the reform of the justice system with the view to advancing human rights, democracy and the rule of law".

Dino Mustafić: Dobar dan. Ja sam shvatio svoju ulogu tako da ću da iznesem nekoliko teza koje mogu i provocirati diskusiju. Pozivam svoje kolege koji su došli upravo na ovu sesiju da pokušamo govoriti o procesu pomirenja iz ugla umjetničke zajednice. Slažem se sa Svetlanom na početku da je rat zapravo u ex-Jugoslaviji dobrim dijelom bio rat protiv južnoslovenskog kulturnog modela. U tom ratu su se upravo razbijali civilizacijski supstrati, rušili su se gradovi, rušilo se kulturno-historijsko nasljeđe, zatiralo se, zapravo oni materijalni spomenici kulture koji su govorili o prisustvu druge kulture na nekom teritoriju koji je u ratnim doktrinama trebalo da postane monoetničko, da postane ekskluzivno nacionalno. Ja mislim da ne postoji vjerovatno umjetnik kojem se kosa ne digne na glavi ili se ne naježi kada mu neko daje neki zadatak. Tako da mislim da umjetnici nemaju zadatak da njeguju kulturu sjećanja ili da njeguju empatiju, nego naprosto umjetnici polaze iz svog osnovnog motiva, a to je da su oni odgovorni prema samima sebi i prema onome što oni naravno govore u javnosti, i u tom smislu uvijek su postojala relevantna, važna umjetnička djela koja su postala dio kulturne istorije ili istorije umjetnosti, i postojala su relevantna djela ona koja su naprosto loše starila i koja su nestala kao neki propagandni ili ideološki pamfleti. U tom smislu ja bih želio da kažem da je vrlo važno da imamo još jedan aspekt u vidu: to da umjetnička istina ne mora biti ono što je i faktička ili istorijska istina, ali da svakako umjetnička istina mora polaziti od toga da ne smije da falsifikuje stvari, da ne smije da ih retušira i da ne smije da relativizira. Međutim, na žalost, ja ću da kažem sada o nekim problemima koji su prisutni u umjetničkoj zajednici ili u našim zemljama gdje mi radimo i stvaramo, a koje su direktno protiv procesa pomirenja. Mi imamo jednu tendenciju, na žalost u susjedstvu, u Srbiji, moram reći sa nekim amplitudama više-manje se to događa i u našoj zemlji, u kojem imate političare ili imate zvanični javni diskurs u kojem se maltene kaže da kultura treba da bude patriotska i ona se mora okrenuti nacionalnim vrednostima, a to se izražava tako da je sve manje novca za umjetnost koja je subverzivna, jer umjetnik je po svojoj definiciji jedan subverzivan čovjek, njemu je mjesto u opoziciji, on je taj koji kritički preispituje svoju stvarnost, i sve više dolaze te riječi koje zapravo se iskazuju u budžetskim proračunima gdje se institucije koje treba da čuvaju sjećanje i koje same po sebi govore o multietničnosti na primjer Bosne i Hercegovine kao što je to Zemaljski muzej, kao jedna od najstarijih institucija u Bosni i Hercegovini - je zatvoren. Očigledno da iza toga se krije zvanična politika, je li, politika koja kaže da sve ono što je zajedničko, a kultura je po svojoj definiciji integrirajuća i zajednička, to treba razdvojiti. Bilo je tih nesuvislih ideja da se zapravo sve ono što je kulturno-historijsko nasljeđe naroda Bosne i Hercegovine podjeli po etničkim kulturama. Čak je prije par mjeseci bila ona posjeta britanske parlamentarne delegacije, koja je predlagala da se dobar dio i umjetničke galerije Bosne i Hercegovine ili Zemaljskoga muzeja dislocira na lokacije Banjaluke, Mostara i Sarajeva, pa onda na moje pitanje: a šta ćemo na primjer sa Hagadom ili Poveljom Kulina bana, koje ćemo stranice cijepati, pa davati Srbima, Hrvatima ili Bošnjacima? - oni naravno na to nisu imali odgovor. A pogotovo na pitanje: šta ćemo sa kulturom koja je postojala prije Srba, Hrvata i Bošnjaka na ovoj teritoriji. Međutim, ono što bih ja želio da kažem to je da umjetnost prije svega ima vrlo važnu ulogu okretanja ka mladim generacijama o kojima vrlo rijetko govorimo, jer na žalost ja moram reći da iz mojih susreta sa mladim ljudima, vrlo je mali broj onih koji shvataju kakva je pustoš u kulturi ostavila dominacija nacionalnog koja je trajala od devedesetih, pa do negdje dvijehiljaditih godina, i drastično je manji broj onih drugih koji svoj kulturni identitet zasnivaju u širem smislu od onoga što je nacionalni identitet. Naravno, to je jako povezano i sa

obrazovanjem i školskim sistemom, ali ću sasvim sigurno svjedočiti iz svog generacijskog iskustva da do početka rata u Bosni i Hercegovini naš identitet je bio da li slušate rok muziku ili narodnu muziku, čak koje boje volite, koje gradove, mnogo prije nego što je to bio etnički ili vjerski identitet. Naravno da forsiranje arhaične tradicije i ruralnog je nešto što je vrlo agresivno, ali ono što je zastrašujuće je da je to često u budžetima naših zemalja, tako da ćete se iznenaditi da vam kažem da su na primjer budžetirane stavke borbe bikova u BiH, da smo mi po tim koridama zemlja sa najviše korida u Evropi. Zašto je ovo važno napomenuti? Profesor Grebo je govorio o jednom određenom zamoru materijala ili ljudi koji već dugo, više od 25 godina se bore i protiv zla, i onda se naravno pitate: pa kome ja sve ovo govorim i zbog čega? I ako sebi postavljate to pitanje, i ako ste uopšte u pravu, počinjete da dovodite sve svoje postulate, političke, intelektualne i sve što mislite, pod veliki upitnik. Vulgarni nacionalizam, prostački fašizam, koji je više-manje s kratkim prekidima na vlasti u poslednjih 25 godina, je nešto sa čim se mi i danas susrećemo i zaista je u tom smislu umjetnička zajednica ili porodica nešto što je, rekao bih, jedna manjinska grupa ljudi koja kroz svoja vredna ostvarenja i djela ima uticaj. Ali postoji jedna takođe paralelno, i ne treba je zanemariti, i ne treba je podcijeniti, produkcija i te kako snažna, nacionalnog kiča, nacionalnog šunda ili ona umjetnička produkcija koja sve čini da se do ovoga jednoga važnoga procesa ne dođe. Mislim da uz to moramo reći i o generalnom jednom trendu posustajanja kulture, uopšte umjetničkim djelima s nekim visokim dometima i vrijednostima, zato što se to naprosto uklapa i u svjetski trend kulture za široku potrošnju, puno toga je komercijalizovano i u tom smislu je naravno nacionalizam vrlo pogodno tlo da se ta komercijalizacija ili estradizacija kulture, da joj se zakači određena tržišna vrijednost. Ovakvi uslovi stvaraju, čini mi se, dihotomiju u našem društvu koje je razapeto između pokušaja ostvarenja kolektivnog identiteta, nacionalne proevropske ili regionalne orijentacije, i onda je prošlost slavna, a ne ova kritička, nešto gdje se svi neuspjesi sadašnjost pokušavaju se opravdati, obično orkestrirano krivnjom onih drugih. Ja mislim da je, sada ću govoriti o nadi, mislim da je djelovanje jedne nove generacije umjetnika koja se pojavila, koja se okupila, vrlo zanimljivo, iz nevladinog sektora, spomenuću na primer *Hartefakt* iz Beograda, koji su pravi primjer takve jedne produkcije, koji su potpuno neopterećeni lokalnim uspomena i mitovima, jedna generacija koja je sazrela u vrijeme informacijskog društva, da je to upravo put kojim se može govoriti o primjeru dijaloga između umjetnosti i sadašnjeg trenutka. Posmatrajući različite aspekte društvenih fenomena u kojima se ogleda naša politička, ekonomska i socijalna realnost, rat jeste razorio zajednička sjećanja, umjetnost mora raditi na njegovanju kulture sjećanja i relacije ka službenoj politici i načinu sjećanja i političke kulture. Na žalost, sjećanja su i dalje izraz nacionalne homogenizacije, ona utemeljuju mit nacije i države, postaju herojska tačka nacionalne istorije, a neka druga je jako teško potisnuti iz javnog diskursa i prepustiti zaboravu. Obično je vrlo emotivni naboj takvih intelektualnih debata, zbog sjećanja na rat, pogrome, bijeg, zbjegove, i to se veoma sporo ublažava. Ako imate stalnu historizaciju, o čemu smo slušali iz aspekta nauke, istorije društvenog diskursa, onda je naravno normalno da je dotično viđenje historije uvijek nacionalistički obojeno i često se konotira kao historija gubitka izgubljene veličine i značaja. Ja sam prije par dana režirao jedan skup posvećen 70 godina bitci na Neretvi. Zamislite 70 godina, u isti dan smo se skupili antifašisti ili stari partizani, a zatim je bio skup na Ravnoj gori, i bio skup u Blajburgu. Strašna je ta spoznaja da 70 godina smo mi i dalje podijeljeni na partizane, četnike i ustaše, bez obzira kako ih to sada nazivali. Naposljetku, reći ću ipak da je na svu sreću, i ovdje imam mojih kolega koji su danas u sali, vinovnika, protagonista toga, napravljena su vrlo značajna

djela koja su dodirivala našu neposrednu prošlost, a i daleku prošlost, dodirivala istoriju i sjećanje na jedan vrlo odgovoran i human način kroz mikrosvijetove pojedinaca i žrtava, i to je ona umjetnost koja je preskakala sve podignute nacionalne barijere, administrativne granice, sve zidove mržnje rušila, to je ona umjetnost koja budi samilost, i to je umjetnost koja nas vodi preispitivanju savjesti i pokajanju. U toj umjetnosti mi možemo tražiti nadu za naš proces pomirenja. Hvala lijepo.

Svetlana Slapšak: Hvala, Dino. Mogu li da pozovem Lazara Stojanovića, pozorišnog i filmskog reditelja iz Beograda.

Lazar Stojanović: Pozdravljam skup. Za mene je povoljna okolnost što je ovo grupa istomišljenika, ljudi koji su se već uzajamno pomirili, te mogu bez zazora da razgovaraju o pomirenju drugih. To čini verovatnim da ćemo se lakše složiti i o drugim temama, te i o ulozi umetničke zajednice u tom procesu. Da nije toga, teško da bismo bez prethodnih pitanja uspjeli da razgovaramo o ulozi umetnika u pomirenju. Ne bih se u drugoj prilici usudio da se upustim u raspravu, na primer, šta sve znači *umetnost*, ko jeste a ko nije *umetnik*, ili koga *umetnička zajednica* obuhvata, a koga ne i zašto. Neistomišljenici bi me razbucali za dva minuta, jer nisam do sada naišao ni na jednu definiciju umetnosti koja nije u ratu sa drugim definicijama ili i sa samom praksom umetničkog stvaranja. Srećom, ovde smemo da uzmemo slobodu da se ograničimo na nešto što ipak može da se pokaže i ne mora da nas odvede u meandre rasprave o osnovnim pojmovima, u kojoj bismo se verovatno teško zaglibili i posle dužeg razgovora.

Kad ovde govorimo o umetničkoj zajednici, govorimo nerestriktivno. Dakle, reč je o ljudima koji proizvode nešto što i oni i njihova šira okolina zovu umetnošću. Oni su često udruženi u razna svoja granska i područna udruženja, a obično i nezavisno od tih udruženja nastupaju kao prepoznatljiva grupa u široj društvenoj zajednici. Šta je to i čime se ti ljudi bave, pojma nemam. Ali znam ko su ti ljudi, znamo o kome govorimo, možemo da imamo i neka očekivanja od tih konkretnih ljudi. Korisno je napraviti ovu rezervu, ona nije puka dosetka, zbog toga što pomaže, kad govorimo o zajednici umetnika i kulturologa, da odmah pred očima imamo žive ljude koji jedu, spavaju, dobijaju neke plate i politički se opredeljuju, bez obzira kako javno kotira njihov umetnički proizvod. Mislim da je korisno da pođemo od ovoga, da demistifikujemo umetnike i da pokušamo da im pristupamo onako kako pristupamo zajednici pravnika, udruženju lekara, verskim zajednicama ili bilo kojim drugim zajednicama sa kojima građanske inicijative povremeno moraju da imaju posla, jer inače ne bi funkcionisale u datoj društvenoj okolini.

Odmah se uočava razlika: od svakovrsnih stručnih udruženja i njihovih članova očekujemo podršku, istupanje, pomoć, a od umetnika uza sve to očekuje se još i neko prigodno delo, angažovanje svojim radom. Oni su, smatramo, dužni da uspostave i demonstriraju vezu između dela koje iznose u javnost i misije koju vrše ili barem podržavaju. Iako nije jasno zašto, iako se to uglavnom ne događa, tu vezu od njih očekuju svi, te i mi ovde.

Umetnička zajednica ima ogroman i potvrđen potencijal za širenje ideja i za implementiranje humanitarnih projekata. Setimo se slavog primera Boba Geldofa i mobilisanja muzičara inspirisanih njegovim angažovanjem povodom teške humanitarne krize, gladi u Africi. Posebno je impresivno, što su se nakon rok muzičara u kampanju, vođeni tim primerom, uključili i klasični muzičari, pre svega operne zvezde. Bio je to fantastičan uspeh. Zašto je to u razvijenom svetu moguće, a na Balkanu tako nešto nikada nismo videli, mogu da pitam ja vas. Odgovor na to

verovatno bi nas odveo u lament nad Balkanom. No, očigledno je da postoji ogroman i potvrđen potencijal sa kojim bi trebalo računati i ovde, na teritoriji bivše Jugoslavije, kao svugde u svetu.

U vreme sukoba, naša umetnička zajednica i zajednica kulturologa svrstavale su se uglavnom u grupe za podršku tekućim političkim projekatima pojedinih zaraćenih režima ili pokreta. U vezi s tim, hteo bih samo da podsetim na ono prvo što sam rekao, da su to pre svega ljudi koji jedu, piju, spavaju i dobijaju neke plate. Ne bih unapred osuđivao bilo kog pripadnika umetničke zajednice ili kulturologa zbog toga što više voli one koji mu plaćaju usluge i slave ga, od onih koji bi ga rado zatukli u mraku iza ugla. Ako ipak odluče da plivaju protiv struje, a to ponekad biva i među umetnicima, obično verujemo da to od njih treba da očekujemo, onda moraju da računaju sa značajnim društvenim rizicima. Srećom, rizika je sada manje nego ranije, te sada imamo osnova da se pitamo šta bi mogla da bude njihova uloga nakon što su oružani sukobi okončani. Koja je to nova uloga, ili davnašnja uloga koju treba obnoviti i razviti u neki širi projekat? Prvo, kao što je Dino sjajno rekao, umetnici često nisu previše osetljivi na poreklo porudžbine. Uglavnom od svakog umetnika možete da dobijete uslugu izvršenja nekog posla, po pravilu je to propagandni posao, ako to pošteno platite, i onda je to kao bilo koji drugi biznis, bilo koja druga trgovina ili prodavanje zanatske usluge. Ako, međutim, od umetnika očekujete neki angažman, koji možda taj posao i čini umetničkim, mada u to pitanje ne bismo ulazili danas, i očekujete da se ta osoba ili ta grupa ljudi, jer ponekad imate umetničke grupe i udruženja, angažuje lično i sa verom u ono što radi – onda mu ne možete jednostavno dati porudžbinu. Morate ga pustiti, nju ili njega, da pronađe svoj pristup tom problemu i da pronađe sopstvenu definiciju osetljivih pojmova, kao što je pojam zločina, zločinca, grupe kao žrtve, pojedinačne žrtve, naroda ili sledbenika neke vere kao žrtve... Morate umetniku dopustiti da iznese sopstveno sagledavanje političkog procesa, odnosno konteksta u kojem se sve to događa. Ne upuštajući se zbog čega ta stvar kod nas stoji dosta rđavo, očigledno je da široka, aktivna, moćna podrška ljudi iz kulture pokretima za rehabilitaciju žrtava kod nas još uvek napreduje sporo i uskom stazom, ne onako kako to biva u razvijenijem i većem svetu. Jedan od razloga za to je uobičajeno nametanje okvira, zadavanje domaćih zadataka umetnicima. Nije dobro ako građanske inicijative ili ljudi koji se bave tranzicijskom pravdom polaze od pretpostavke da oni rade nešto mnogo važno i nešto mnogo dobro, a vi pesnici, slikari i muzičari niste u stanju to da shvatite i nećete da nam pomognete onako kako mi to želimo i tražimo od vas. Ne, to je jedan posao gde vi u stvari treba da prihvatite da pored tog vašeg humanitarnog projekta, koji je hvale vredan i drago mi je da je u dobroj meri i uspešan, postoje i druge zajednice i drugi problemi, drugi projekti, i da vi morate da zagovarate svoj projekat pred tim grupama, da lobirate, da morate da naučite, ili moramo da naučimo, jer vidim i sebe kao deo tog pokreta, da prepoznamo potencijale u umetnicima i kulturolozima da samostalno doprinesu nešto pomirenju, širenju saosećanja i boljem razumevanju ili barem potpunijem predstavljanju problema koji tranziciona pravda otvara. Ne pojavljuje se tu predstavnik pokreta za tranzicionu pravdu kao inovator ili predvodnik, nego u mnogo skromnijoj ulozi, u ulozi motivacionog govornika, čoveka koji treba da vas uveri da bi bilo dobro i za umetnika da na neki način poveže svoj rad sa tim pokretom. Viđao sam da se to radi, viđao sam da to uspeva i znam brojne primere iz sličnih pokreta u Južnoj Americi i u Africi gde se veliki broj ljudi iz kulture, ponajviše pisaca i muzičara, uključivao u takve pokrete, uključivao se i u rad komisija za istinu i pomirenje i mnogo doprineo tim akcijama, tim projektima, dobrovoljno, besplatno i bez mnogo uveravanja, ali s tim što niko nije dovodio u sumnju to što oni rade. Kod

nas je to drukčije. Čuo sam, recimo, u jednom uzgrednom razgovoru ovde, povodom jedne komemoracije koja je možda uspjela, ili nije baš naročito dobro uspjela, u Prijedoru, da su se tamo pojavili i neki umetnici sa svojim performansima. Onda se to nekima sviđalo, a nekima nije i oni su ispraćeni vrlo hladno. To je rizik koji umetnika čeka kad god bilo šta javno radi. Uvek će biti onih kojima se to sviđa i onih kojima se to ne sviđa, ali to ne bi trebalo, ne bi smelo da se pretvara u bilo kakav restriktivni princip. Problem koji imaju nosioci građanskih inicijativa jeste što veruju da umetnici treba da budu njihovi politički jednomišljenici i sledbenici. Oni to često nisu. Ako pokrenemo građansku inicijativu, recimo, da napravimo most preko neke reke, ne biramo prethodno hoće li nas podržavati desnica ili levica, reakcija ili revolucija, modernisti ili konzervativci među umetnicima. Ne, ko god želi da doprinese tome da bude napravljen most, dobrodošao je. Moje iskustva sa ovom inicijativom koja je u sklopu projekta tranzicione pravde, sa Inicijativom za REKOM, nije me uverilo da je uvek bilo tako. Tome pripisujem deo razloga za nedovoljno uključivanje umetnika u odnosu na očekivano i moguće.

Središnji predmet našeg angažovanja, bilo da smo umetnici, sportisti, vojnici ili NGO aktivisti, centralna kategorija u ovom poslu, za nas je žrtva. Stalno čujem, i naravno slažem se s tim, da mi za žrtvu tražimo saosećanje, da za žrtvu tražimo pravo da izađe u javnost, da za žrtvu tražimo restituciju i još mnoga druga ne manje važna društvena priznanja. Međutim, ima jedna stvar koju mi uglavnom ne vidimo i ne tražimo, a meni se čini da je osnovna. To je sloboda za žrtvu, sloboda da se čovek predstavi kao žrtva. Jer žrtva nije samo onaj kojega su ubili, onaj koji je ostao invalid ili onaj kome je oteta ili uništena imovina, pasivna žrtva. Ne, tu su i oni koji su se u ovom kontekstu nesrećno našli na strani koja je ili gubitna ili je pod nekom širom stigmom, a zapravo ti ljudi su takođe legitimni stradalnici. Pripada im pravo ne samo na izlazak u javnost i na obeštećenje, nego i pravo da budu zaštićeni i slobodni u tome da budu javno priznati kao žrtve. Nije svakome i uvek dato to pravo.

Da bih to objasnio, molim vas da pokušate da zamislite mobilisanog nemačkog vojnika u vreme Drugog svetskog rata, koji je uredno bio komunista ili socijaldemokrata pre nacizma, a zatim je poslat na istočni front gde je prvo izgubio nogu, a onda jedno oko. Na kraju, ako ga nisu ubili, vratio se u Nemačku, gde mu je kuća bila razrušena, a porodica stradala u savezničkom bombardovanju. Molim vas, je li to žrtva? Da li je o takvoj žrtvi ikada napravljem film ili napisan roman? Ne, jer se ta žrtva našla na strani stigmatizovanoj kao zločinačka, iako za to to osoba nije odgovorna. Mi u ovoj nesreći kroz koju smo prošli na teritoriji bivše Jugoslavije imamo i jednu srećnu okolnost, to je što nije proglašen zvanični pobednik ni zvanični poraženi u ovom ratu, te imamo mogućnost da tim žrtvama i tom problemu pridemo šire, sa manje političkih predrasuda, uz širu primenu humanitarnih instrumenata za sagledavanje u kontekstu kojim se inače umetnost služi. To bih očekivao od umetnosti i umetnika. Međutim, od civilnog sektora bih očekivao nešto više od ohrabrenja i motivacionih govora u tom smislu. Od njih očekujem da pitaju umetnike kako bi to najbolje moglo da bude urađeno, a ne da im daju domaće zadatke o tome šta treba propagirati, koja je strana prava i šta je prihvatljivo gledanje na zločin. Sloboda za žrtvu ne nastupa time što se apstraktno propagira jednakost žrtava, nego praktikovanjem, osvajanjem slobode za žrtvu. Tako to radi umetnost, kad hoće i kad se usudi. Trebalo bi da to podržimo i iskoristimo. Hvala.

Svetlana Slapšak: Hvala Lazaru. Zamolila bih doktora Erika Gordija, višeg predavača na University College u Londonu.

Eric Gordy:

Počeu sa tri citata o kulturi. Prvi citat su reči predsednika Republike Srpske, Milorada Dodika, sa jedne akademske, odnosno polu-akademske konferencije koja je prošle nedelje održana u Beogradu. On je tom prilikom izjavio: „Kultura Srbe predstavlja kao agresore.“ Drugi citat se odnosi na nešto što sam pročitao pre samo nekoliko minuta na facebook profilu jednog svog prijatelja. Reč je o pitanju jednog čitaoca koje je 1956. godine objavljeno u časopisu *Praktična Žena*. Pitanje je glasilo ovako: „Zašto žene odlaze na koncerte i kulturne priredbe mnogo više nego muškarci?“ Neću se detaljno baviti odgovorom, ali, ukratko, uzroci se objašnjavaju biološkim karakteristikama. To zapravo dosta podseća na nešto što se može čuti od ljudi koji smatraju da su pronašli objašnjenje za nacionalizam u evolucionoj biologiji. Zaključak do kog su došli – je taj da su tela žena prilagođenija sedenju, dok muškarci stalno moraju negde da trče. Nemam predstavu kako su do toga došli, možda je u pitanju nekakva ideja o razlikama u raspodeli telesne težine, usled čega muškarci nemaju dovoljno strpljenja ili fizičkih kapaciteta za kulturu. Treći citat su reči čuvenog, a sada već pokojnog teoretičara Raymond-a Williams-a: „Kultura je obična“. To su ta tri citata. Tri različita tumačenja kulture – jedno koje kulturu posmatra kao nešto instrumentalno, kao formu propagande koja postoji da bi bila kontrolisana ili iskorišćena; drugo, koje kulturu posmatra kao nešto uzvišeno, izdvojeno i pomalo irelevantno za sve što se, bar iz ugla određenih tumačenja uloga polova, smatra primerenim životom; i treće, koje kulturu vidi kao usađenu u način na koji živimo i sve što tokom života radimo. Sada, ako prihvatimo Williams-ovu definiciju kulture kao sasvim obične, time se zapravo pitamo – kako se ona odnosi prema stvarima koje nisu obične i redovne, kako nam ona pomaže da shvatimo sve one stvari koje su izuzetne i vanredne, poput slučajeva masovnog i rasprostranjenog nasilja, sa kojima smo svi već dobro upoznati? Mislim da u vezi sa tim možemo da ustvrdimo kako kultura ima određene prednosti u odnosu na usko formalne i pravne procese poput krivičnih suđenja koja smo imali prilike da vidimo, i one se ogledaju u činjenici da kultura, pod uslovom da funkcioniše optimalno, može da ponudi neke stvari koje sudska okruženja jednostavno nisu u stanju. Kultura potvrđuje, ona nudi potvrdu čitave kompleksnosti i protivrečnosti stvarnih životnih situacija. Kultura otvara prostor za raspravu i neslaganja koji prevazilaze sam kulturni proizvod. Kultura stvara prilike za međusobno priznanje ljudskog iskustva i osećanja. Tu bismo mogli da se pozovemo na stari filozofski princip da je ono što nas čini ljudima - kapacitet da u drugima prepoznamo osobine ljudskosti. To zapravo znači da kultura, onda kada funkcioniše dobro, nije ograničena na svoju proizvodnu lokaciju, niti nekakvu predstavu ili izložbu, već svoj uticaj širi i spolja, na dijalog i razmenu, čiji je krajnji proizvod zapravo unapređenje međusobnog priznavanja. Međutim, do sada sam govorio o kulturi u najboljem slučaju. Šta je kultura u svom najgorem obliku? Vratimo se sada na Dodikovu definiciju, ili na način na koji je kultura iskorišćena u definiciji iz časopisa *Praktična Žena*. U najgorem slučaju, kultura nudi jednu ritualizovanu formu re-kapitulacije, ponavljanja dominantnih ideoloških narativa i istina koje su već naširoko rasprostranjene i prihvaćene. Upravo nam takva njena uloga, praćena očiglednim interesovanjem države baš za tu vrstu kulture, rasvetljava neke inače misteriozne fenomene, poput ogromnih investicija sukcesivnih vlada u umetnike kao što su... ne, neću pominjati imena, ali u pitanju su oni umetnici na koje i vi mislite.

Mislim da je u poslednjih 13 godina, tj od promene vlasti u većini država regiona, ograničavanje diskursa pravde na pravne i formalne nivoe – zapravo dovelo do dugoročnog oslobađanja odgovornosti velikog broja pojedinaca angažovanih u oblasti kulture. Preovladavala su očekivanja da su sudske institucije te koje će pružiti neke

odgovore, i da do tada ništa nije potrebno uraditi, niti baviti se odgovornošću u nekim drugim institucionalnim domenima. To je zvaničnoj kulturi omogućilo da se ponovo grupiše, i danas smo svedoci izražene dominacije tvrdih ideoloških formi u obrazovnom i najvećem delu kulturnog prostora u regionu. Dodatno, a Dino Mustafić je to već istakao, to je za posledicu imalo i pad podrške bilo kom vidu kulture sa subverzivnim potencijalom. To, doduše, ne znači da kultura subverzivnog potencijala ne postoji. Naprotiv, ona je sve vreme postojala, i njen doprinos je veoma bitan. Gde, onda, leži značaj njenog doprinosa?

Ovde ću izneti dve pretpostavke koje smatram neophodnim, iako bi one vrlo lako mogle biti pogrešne. U suprotnom, ne bih mogao da radim posao koji radim. Prva pretpostavka je da kultura zadovoljava ljudsku potrebu za razumevanjem i značenjem, kontekstom i tumačenjem. Druga pretpostavka je da potrebe ljudi, odnosno pitanja i uslovi koje postavljaju kako bi nešto razumeli – nisu jednostavne, i da verovatno ne mogu biti zadovoljene instrumentalnim ili nekakvim instant-odgovorima. Time želim da kažem da je ono za čim ljudi tragaju – upravo ta kompleksnost i potencijal kulture da izgradi prostor za dijalog i povezivanje ljudi. Ukoliko bi me neko upitao zašto se uopšte bavimo kulturom na forumu koje je posvećen pravdi – kao jedan od razloga bih naveo i to da je ovo verovatno najbolje mesto i način da se takve potrebe artikulišu i zadovolje. Ukoliko pogledamo modele tranzicione pravde u nekim drugim delovima sveta, pre svega u Africi, videćemo da je ta ideja u određenoj formi bila sistematski integrisana u čitav tranzicioni proces. Načini na koje je to rađeno bi se svakako mogli kritikovati, i to je nešto o čemu bi vredelo razmišljati i u ovom kontekstu. Ovde ću završiti svoje izlaganje. Hvala vam puno na vremenu i strpljenju koje ste mi posvetili.

Svetlana Slapšak: Hvala Eriku. Dozvolite mi da pozovem doktoriku Spomenku Hribar, publicistkinju iz Ljubljane.

Spomenka Hribar: Poštovanje, toplo vas pozdravljam, sve skupa i svakog posebno. Čast mi je da mogu učestvovati u ovom skupu i zahvalna sam na pozivu.

Pošto zbog oskudice vremena ne mogu pročitati svoj neki duži referat, ja ću govoriti slobodno, pa se izvinjavam što ću mučiti lepi srpski jezik, pa i koju slovenačku rečenicu ću ubaciti unutra.

Moje izlaganje je na temu "Pomirenje: proces ili konačni cilj?" Stvar kulture nije samo da razara ideologije, različite idologeme, nego da i stvara osnovicu za život u budućnosti. Da vrednostima koje su sve razarane u ratu daje novi smisao ili moguće novi niz vrednosti. Novi niz vrednosti može se zasnivati samo na četiri prastare vrednosti, ili iskonske vrednosti, a to su:

- svetost života,
- posvećenost mrtvih,
- dostojanstvo čoveka
- zlatno pravilo.

Svetost čoveka znači priznanje da je čovek smrtno biće, u tom smislu jedinstveno biće; svaki čovek posebno i da sa smrću ili ubistvom čoveka ne uzimaš njemu samo svu budućnost, nego i pravo na prirodnu smrt. Zbog toga čoveka ne smeš ubiti, jer ga ne možeš oživiti. Ako nešto ne možeš popraviti, ispraviti, onda to ni u kom slučaju ne smeš ni raditi. I zbog toga države koje su na razini kulture te spoznaje ukidaju i smrtnu kaznu.

Druga vrednost: posvećenost mrtvih - ako malo pogledamo u prošlost, u Jugoslaviju, znamo da su neke žrtve bile glorificirane, a druge zamućivane, upale

su u muk, i tako traje implicitno latentni rat dalje. Zbog čega? Zbog toga što se mrtvih još drži bol živih. I dok ne pokopamo, dok ne sahranimo sve mrtve, i jedne i druge, dok diskriminiramo jedne mrtve naspram drugih, nema i ne može biti mira i nije zaključen rat. To smo mi doživeli, bilo je već spomenuto da su se radikalne grupe nazivale i četnicima i ustašama ili su jedni drugima prebacivali to. Dakle, rat treba okončati! Već je bilo mnogo reči o tome, o zločinima koje treba postaviti pred sud i tako dalje, o tome neću.

Treća vrednost je dostojanstvo čoveka. Samo čovek ima odnos do smrti, do svojeg konačnog bitka, i u tom smislu do **bitka** kao takvog. Čovek nema dostojanstvo zbog toga da bi bila neukaljano njegova duša, kao što to govore religije, nego baš zbog toga što je smrtno biće, što je biće obdareno bolom. Mogu još samo to napomenuti da sve ove četiri iskonske vrednosti od početka nenapisane, sve su religije kasnije uzele u svoje učenje i dakako ih ideologizirale.

Četvrto pravilo je zlatno pravilo, što znači: ne čini drugome ono što ne želiš da drugi učini tebi. To su četiri regulative na kojima se mogu zasnivati, ustanoviti novi ili prastari, ako hoćete, niz vrednosti koji omogućava život u budućnosti. Za pomirenje je potrebno na razini politike - demokratija, na razini društva - sloboda stvaralaštva, da ljudi mogu svoje traume, svoju žalost, svoje patnje da prerade, da prevaziđu; i na trećoj razini je nivo individua. Svako ko ima u sebi te strahote, strašne uspomene, patnje, da doživi katarzu, da prevaziđe mržnju i želju za osvetom.

Ali moram da napomenem da redukcija pomirenja na individualnu razinu ni u kom slučaju nije primarna, onda napravimo individuu krivom za sve te patnje što su bile, a to naravno ne stoji. Treba ustanoviti krivicu i na nacionalnoj i nadnacionalnoj razini, na društvenoj razini, dok se ne ustanovi greška, i međusobna greška, nema pomirenja.

Da odgovorim na pitanje: pomirenje - proces ili konačni cilj? Ako uzmemo da je pomirenje konačni cilj, znači da ga razumemo kao neku nirvanu gde svi misle jednako, to je suprotno od pomirenja. Jer tamo gde svi misle jednako, ne treba pomirenje, oni su već „pomireni“. Pomiriti se moram sa onim sa kojim se nikako ne mogu slagati sa njegovom interpretacijom bilo čega, prošlosti ili nekih drugih sporova. Ali moram da živim s njime u toleranciji, da je uopšte moguće normalno i ljudski živeti. Pomirenje je cilj ako uzmemo cilj kao permanentno traženje puta do drugoga, da drugog čoveka uzmemo kao **drugo ja**, da tražimo, ako hoćete, jednu toplinu u međuljudskim odnosima, jer to nam treba.

Mogla bih sa time i završiti, ali još bih samo rekla dve rečenice. Temelj pomirenja je **sućut**. U društvu gde nema sućuti do drugoga, ne samo do žrtava, nego u nekoj meri i do zločinaca, jer ni zločinac nije, mada zločin počinio pojedinac, ali nikada nije apsolutno odgovoran, jer živi u nekoj zajednici koja ima prošlost, gde su traume, gde su neobrađene i neprevaziđene suprotnosti, da ne govorim posebno o epohalnom značenju, jer 20. vek je vek svetskih ratova, vek čoveka kao subjekta koji je hteo da nadomesti Boga, da sjedne na njegov presto i da odlučuje o životu i smrti ljudi. To je vek „mrtvoga Boga“ (Nietzsche). To su pretpostavke, to su dimenzije u kojima jedan pojedinac se uhvatio u koštac i reagira kako reagira po svojoj savesti ili po naređenju. Sućut, to je ono što pravi ljude pomorenja, ljude nove/stareetike i što nam otvara budućnost. Hvala lepo.

Svetlana Slapšak: Hvala, Spomenka. Zamoliću Anta Perkovića, publicistu iz Hrvatske.

Ante Perković: Dobar dan svima. Ja ću prvo potrošiti minutu, dvije da vam kažem zašto sam pozvan da vam se ovdje obratim. Prije skoro tri godine napisao sam knjigu koja se zove *Sedma republika* i koja se bavila jednim duhovnim, kulturnim prostorom nastalim u bivšoj Jugoslaviji, naravno nevidljivim i naravno preslabim da se izbori sa onim što se u preostalim šest republika događalo kroz osamdesete i što je rezultiralo ratovima devedesetih. U protekle dvije godine otkako je knjiga izašla, paralelno i u Zagrebu i u Beogradu na što sam posebno ponosan, krstarim i dalje krstarim i Hrvatskom i Srbijom i razgovaram s ljudima iz cijele bivše Jugoslavije i to se najčešće svodi na grupnu terapiju, moje generacije, sadašnjih četrdesetogodišnjaka, nešto malo mladih i onih nešto starijih, o tome kako je propalo ono dobro što je bilo u Jugoslaviji. Naravno, svi smo svjesni da ta država nije bila savršena, da je imala puno svojih paradoksa i da vjerovatno nije mogla opstati. Ali ono što je meni osobno ključna teza te knjige je da sedma republika, ako je tako želimo nazvati, taj nevidljivi duhovni prostor i danas postoji, da ga ratovi nisu uništili, da ga politika nije uništila i da je uprkos svim pojavama koje su prethodni govornici spominjali i koje su apsolutno točne, supstanca zajedničke suradnje, kulturne suradnje, umjetničke suradnje i dalje ostala živa i danas. Kao što je gospodin Mustafić lijepo rekao, ona danas funkcionira na nekim osnovama koje nama više nisu toliko bliske, jer nove generacije rođene kad je rat već počeo ili čak završavao, imaju sasvim druge prioritete. Oni se možda direktno ne dotiču rata i ne bave ratom u svom stvaralaštvu, žrtvama i svime onim o čemu mi razgovaramo, ali rade nešto izuzetno važno, a to je da ponovo stvaraju društveno tkivo i da ponovo grade suradnju na onim najbazičnijim osnovama koje su društvene i političke elite u devedesetima htjele gurnuti u zaborav. Tu činjenicu da nas veže jezik ili jezici koje međusobno razumjemo, tu činjenicu da nas veže jedno zajedničko povijesno iskustvo, činjenicu da smo ovako isparcelizirani, razlomljeni kao šest ili sedam malih država, zapravo u polukolonijalnom odnosu, kao što je također danas kazano ovdje, i da je kultura zapravo ono što nas je i spojilo, odnosno počelo spajati još tamo u 19. stoljeću i onog trenutka kad je od kulture glavnu ulogu preuzela politika, počeli su i svi problemi. Ja ne idealiziram ni umjetničku, ni kulturnu zajednicu, tu je bilo groznih propusta i stvari koje se nikako nisu smjele dogoditi, ali bih htio istaknuti samo dva pojma koja mi se čine ključnima u tome, a to su etika i estetika. Nije slučajno da su te dvije riječi toliko srodne da ih se može lako zamijeniti ne samo u ovom našem jeziku, nego i u drugim jezicima. Etika i estetika su ono što bi trebalo voditi zajednicu umjetnika i kulturologa, ljude koji se bave kulturom, prije svega i poslije svega. A to važi i za sve druge profesije. Mi smo doživjeli u devedesetima strahovito srozavanje standarda na svim poljima, i da stvar bude gora, doživjeli smo pristajanje na to. Ja zaista, također kao gospodin Stojanović, ne bih nikoga osuđivao zbog toga što pristane na nekakvu materijalnu sigurnost na uštrb svog kreativnog rada, ali onda moramo reći da to nije umjetnička odluka, to je interesna odluka, i da taj čovjek tim činom prestaje biti umjetnik, na određeno ili neodređeno vrijeme, nije bitno, ali sama umjetnička zajednica iznutra to mora prepoznati. Kad god je umjetnost na ovim prostorima, a možda i šire, blizu politici, kad god je financirana iz javnih sredstava, što kod nas na ovaj ili onaj način uvijek završi kao svojevrsno, upotrebiću ružnu riječ jer se ne mogu sjetiti bolje, kastriranje nekakvog kreativnog čina, odnosno stavljanje pod kontrolu onoga što se pokušava reći i kazati. Mi imamo veliki problem u Hrvatskoj, za druge zemlje bivše Jugoslavije ne znam dovoljno, ali pitanje javnog financiranja kulture i umjetnosti je došlo do toga da apsolutno treba redefinirati način na koji se to radi, jer u principu ne stvara nove vrijednosti ili stvara premalo novih vrijednosti. I tu dolazim do druge točke koju

mislim da je vrijedno spomenuti, koja se također provlačila kroz razna izlaganja jučer i danas, a to je pitanje dihotomije naših društava i tog odnosa "mi i oni". Ljudi koji se bave kulturom i umjetnošću, obrazovani ljudi, nikako ne smiju upasti u zamku da smo "mi" kulturni, obrazovani, kosmopolitski orijentirani iznad "onih" koji to nisu. Naša dužnost je da premostimo taj jaz. Naša dužnost nije da radimo umjetnička djela ili medijske poruke ili tekstove ili knjige koje se obraćaju našim istomišljenicima. Ako se mi međusobno tapšemo po ramenu i govorimo si: joj, super, odlično, fantastično, divno djelo, onda obično - toga smo svjedoci zadnjih desetak godina - nakon toga slijedi: šteta što je toliko malo ljudi došlo, šteta što je tako malom krugu to dostupno, i tako mali krug ljudi osjeća to kao nešto vrijedno. Tu mi smo u opasnosti, ne samo zbog ove naše društvene situacije, nego i zbog globalne situacije, da cijela naša kultura koja se dijelom zatvorila u elitizam i međusobno se tješi da je važna i da su ovo grozna vremena, jednostavno odumre. Svjedoci smo toga da sve manje ljudi ide u teatar, da sve manje ljudi čita. I ja ne mislim da je to problem nove generacije, ja mislim da je moj problem i moja zadaća da pišem na način da me ljudi žele pročitati. Moj je jedini zadatak da nađem ljude koji me žele čitati, koji žele čuti to što ja pišem i koji na koncu žele sa mnom polemizirati. Jer polemike nema nakon: super ti je ovo što si napisao, ili: ovo je krasno, ovo je divno, polemike ima tek nakon što se mišljenja na neki način sudare. I to je, čini mi se način da pokrenemo stvari naprijed i pokušamo kulturu shvatiti kao jedan, nikako nacionalni fenomen, to su potpune gluposti, ne postoji čista kultura i to što su radile društvene i kulturne elite u devedesetima je gotovo pa blizu zločinu, jer zatvaranje kulture je put prema njenom odumiranju, upravo suprotno onome što ti nacionalni lideri hoće. Ako su nekultura i primitivizam globalni fenomeni koji zapravo jako dobro komuniciraju, pa makar i ratom, moramo i kulturu shvatiti kao apsolutno globalni fenomen. Sve 'tuđe' što ulazi u 'našu' kulturu može je samo obogatiti, ničim je ne ugrožava i u tom slučaju, u toj komunikaciji, možemo tražiti nadu za budućnost. Važno je i da mladim ljudima kojima je dosta ovih naših priča i koji imaju pravo osjećati otpor prema sjećanjima iz Jugoslavije, pokažemo da postoje kopče, postoje ljudi koji su prije njih shvaćali stvari na sličan način. Da povežemo jučer i danas i onda svi skupa krenemo valjda u neko bolje sutra. Hvala vam.

Svetlana Slapšak: Hvala Anti Perkoviću. Ako smem da zaključim, u veoma kratkom vremenu čuli ste čitav niz natuknica, definicija i puteva na koje načine možete misliti kulturu do prve raskrsnice, a onda se putevi još umnožavaju, stvari postaju još komplikovanije. Ja bih dodala samo jedan mali detalj pre nego što predemo na diskusiju, a to je da kultura, iz ovoga bi sledilo da nas čini verovatno pametnijima, a sasvim sigurno nas čini srećnijim. I efekat sreće i veselja možda ne bi trebalo potpuno zaboraviti kada govorimo, čak i na ovakvoj konferenciji. Zato pozivam diskutante da se jave, molim vas. Izvolite.

Kada Hotić: Juče sam se predstavila. Ja sam Kada Hotić, iz udruženja *Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe*. Naravno da na temu umjetnosti i kulture neću pričati, ali ću možda na temu nekulture. Vidite, moram ovo reći, meni je ubijen sin, muž, dva brata, mnogobrojna rodbina, 56 sam brojala, da bi ovdje gdje jesmo, neko rekao „u ovom ratu nije bilo pobjednika“. Ali ima činjenica, imaju neki rezultati iz tog rata. Pored silnih ubijenih, ova zemlja što se zove Srpska krvlju je natopljena. I kad ja, i mnoge kao ja, kažemo da je stvorena na krvi naše djece i na genocidu, kažu da je to nekulturno, da je to jako loše, da to ide u nedogled, mržnja i širenje zla. Međutim, ja se i dan danas, i nikad neću složiti da mi kažu da sam rođena u Republici Srpskoj, ja

sam rođena u Zvorniku u Bosni i Hercegovini. I živjela u Srebrenici i rodila svoju djecu u Srebrenici, u Bosni i Hercegovini. A danas zbog tog zla i zbog moje nekulture moram da trpim da sam u Republici Srpskoj i danas dišem zrak ovdje na ovoj planini, srpski zrak, gledam u srpske šume, i ja ispadam nekulturna. Hvala vam.

Svetlana Slapšak: Ćutanje o kulturi je isto tako značajno. Ali, evo, Nataša.

Nataša Kandić: Bojim se da ne zaboravimo nova pozorišna događanja u regiji, u Skoplju, Prištini, Ljubljani, Sarajevu, Beogradu, i u Zenici. Na pozornicama se odvija debata o tome šta se dogodilo u našoj prošlosti, šta se drugima dogodilo. Na pozornici u Zagrebu, zatim u Beogradu, gde je gostovala jedna kosovska predstava, tekst predstavu pretvara u debatu i ugla drugog - mene to fascina. Kao publika, osećam da veoma je važno da se to događa. I nikako ne znam kako preneti debatu sa pozornice u društvo. Možda ovi koji razvijaju debatu na pozornici, mogu da nam pomognu.

Ante Perković: Nisam siguran, ja nisam među tim ljudima, osim što mi je jako drago u teatru vidjeti nešto živo i to je jako dobro za teatar i naravno za publiku. Čini mi se da je tačno ono što se maloprije reklo da su možda to dvije razine. Ova razina civilnog društva i građanskih inicijativa funkcioniše na jednoj razini, a umjetnost funkcioniše na drugoj razini. I činjenica da nakon takve predstave, i sjajno je da su se te izuzetno neuralgične tačke naših društava počele dirati na taj način, ljudi koji iziđu sa te predstave, ako s tim mislima iziđu vani, oni nešto rade u svojoj sredini. Mislim da nema sveobuhvatnog poteza koji može nekom zajedničkom akcijom iz jednog mjesta promijeniti stvari. Ali jednostavno osvjestiti to u sebi, i onda kroz medij koji je dostupan progovoriti o tome. Ne mora biti direktno, ni aktivistički, jer takva vrsta pamfletske umjetnosti najčešće i nije korisna društveno, osim što je korisna za neke elite trenutno. Tako da vjerujem da je to skup niza nekih zajedničkih aktivnosti, jer čini mi se da je rat nekako uvijek masovna pojava, a pomirenje i suočavanje sa prošlošću da je suprotno tome - individualna. Tako da čini mi se da moramo svi uprijeti koliko možemo svojim snagama da do toga dođe i da se stanje popravi.

Svetlana Slapšak: Izvolite.

Kushtrim Koliqi: Žao mi je što niko od panelista ne pominje nedostatak umetničke ili intelektualne hrabrosti, ali pošto je reč o zajednicama umetnika, zaustavio bih se kod umetničke hrabrosti koja je priznata na Kosovu. U svetu ima slučajeva gde umetnici ispoljavaju više hrabrosti nego šira masa, rade stvari koje političari ne bi smeli, obrađuju teme koje druge oblasti ne smeju dotaknuti i uvek su korak ispred zbog svoje hrabrosti. Imam pitanje za paneliste - možda za gospodina Dina, ali i za gospodina Lazara. Da li vi osećate da na Balkanu nedostaje ova umetnička hrabrost, izuzimajući neke specifične slučajeve kao što je slučaj gospodina Dina, ili neke posebne slučajeve širom regiona? Umetnici nemaju hrabrosti, naročito onih koji su stekli ime - govorim i za Kosovo - da se bave osetljivim pitanjima vezanim za suočavanje sa prošlošću, tranzicionu pravdu, itd. Nažalost, ovi umetnici ušli su u tokove mase, nacionalističkog morala koji postoji u našim zemljama, a oni bi zapravo trebali da budu nosioci ovih veoma važnih procesa za budućnost regiona. Ako je moguće da neko da bilo kakav komentar - ja bih najviše voleo da čujem Dina i Lazara.

Svetlana Slapšak: Hvala.

Lazar Stojanović: Kad uporedim Balkan sa Avganistanom, rekao bih da ovde nedostaje svaka vrsta hrabrosti, a ne samo umetnička i ne bih to pripisivao bilo kojoj crti karaktera ljudi koji žive na prostoru Balkana, nego pre svega hipertrofiranoj poziciji vlasti koja nas prati još od pre ulaska Turaka na ovaj prostor.

Dino Mustafić: Mogu samo kratak komentar? Ja ipak mislim malo drugačije. Složio bih se s tobom, zato što mislim, o tome je vrlo lijepo Ante govorio, a mislim da je i Lazar rekao, da postoji trenutak kada umjetnik izgubi taj atribut umjetnika i postane izvršilac poslova. Dobrim dijelom vlast namjerno, zato sam i skrenuo priču na to rezanje budžeta, vlast namjerno onemogućava umjetnike ili ih dovodi na rub prosjačkog štapa egzistencije, gdje onda umjetnici izvršavaju određene narudžbe ili poslove za određenu političku oligarhiju. Drugim riječima, to je jedna vrsta korupcije. Mi govorimo o korupciji na svim nivoima. I to je jedna vrlo sofisticirana metoda korupcije kojom se ublažava oštrica ili kritička oštrica umjetničkog angažmana.

Rade Radovanović: Ja sam Rade Radovanović, novinar, pomalo dramaturg iz Beograda. Želeo bih da iznesem jednu svoju opservaciju ove naše stvarnosti, ratne i poratne, sa poentom u okviru teme o kojoj razgovaramo. Dakle, dok nemamo faktičku evidenciju činjenica, bitnih događaja koji su se odvijali na ovim našim prostorima, računajući i zločinačka dešavanja, ne verujem da možemo imati ni relevantna umetnička dela koja će biti humanistička i estetska tumačenja takve naše prošlosti. Navodim konkretan primer. Drugi i treći maj 1992. godine, u Sarajevu su 48 sati koji su na razne, ali pre svega na jedan užasan zločinački način, odredili sudbine stotine hiljada ljudi na ovim bosansko-hercegovačkim prostorima. A o tim banalnim činjenicama, banalnim po svom izvođenju u tih 48 sati, još uvek nema faktičke saglasnosti o tome šta se zaista dešavalo. Za one koji to manje poznaju, a nalazio sam i svoje prijatelje u Bosni i Hercegovini koji to ne poznaju dovoljno, podsetiću da je 2.maja 1992. između 3 posle ponoći i 4.30 ujutro, počelo prvo masovno bombardovanje, raketiranje, granatiranje Sarajeva koje je trajalo oko sat i četrdeset pet minuta. Bilo je nekoliko desetina mrtvih samo tog dana u gradu Sarajevu. Mala digresija: 6. aprila te 1992. godine Evropska unija i Ujedinjene nacije priznale su nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu. U takvoj međunarodno-pravnoj situaciji, vojne trupe koje se nalaze na toj teritoriji mogle su biti, iako su se zvale Jugoslovenska narodna armija, samo strane trupe na teritoriji jedne zemlje. Oko 6 sati tog 2. maja počinje frontalni napad, odnosno napad iz tri pravca na centar grada Sarajeva. Govorim to kao bivši sarajevski vojnik, ali iz 1977. godine. Iz pravca Lukavice, iz pravca Trebevića i Nedžarići, ili odakle već... Borbe traju čitav dan. U tim borbama ginu građani Sarajeva ali ginu i napadači. Biva po zadatku i naređenju zapaljena pošta, uništene desetine hiljada veza, ne slučajno. I biva, pošto je agresor, napadač suočen sa silnim gubicima kidnapovan legalno izabrani predsednik te države - Alija Izetbegović, sa svojom ćerkom Sabinom i Zlatkom Lagumdžijom, članom delegacije, i to na aerodromu Butmir po povatku iz Lisabona.

U narednim satima te noći preko Televizije Sarajevo, ili već kako se zvala državna televizija BiH, traju pregovori uz pomoć međunarodne zajednice o razmeni komandanta tada takozvane Jugoslovenske narodne armije Milutina Kukanjaca i predsednika Bosne i Hercegovine Alije Izetbegovića. Završavaju se tako što sutradan. 3. maja u popodnevrim satima, dolazi nekoliko borbenih vozila SFOR-a pred

Komandu Druge armijske oblasti, pa komandant takozvane Jugoslovenske narodne armije Kukanjac ulazi u borna kola u kojima se nalazi Alija Izetbegović, a po dogovoru ili van dogovora za njim kreću u raznim vozilima i ostali pripadnici te vojske. Ukupno 263 ljudi. Potom dođe do prekida kolone, dođe do pucanja, napada na tu kolonu i ... dalje je istorija koja nije verifikovana. A šta je poenta? Ovog 3. maja, ove 2013. godine, po 21. put okupili su se u ulici koja se više ne zove Dobrovoljačka, roditelji, bliska i dalja rodbina ljudi koji su izginuli tog dana. Zvanični podaci o kojima su snimljeni razni filmovi, izašla i neka "umetnička dela", oplakuju 43 ljudi koji su navodno tog 3. maja pobijeni u toj koloni. Ali, to nije istina i zato ovo govorim. Na osnovu svih dostupnih podataka tog 3. maja stradalo je sedmoro ljudi: tri pukovnika, dva potpukovnika, jedan vojnik, i jedna žena koja se zvala Nurmila Šuko. Dakle, istina o koloni 3. maja jeste da je izginulo sedmoro ljudi. Svakako, to je zločin, ti su ljudi stradali. Ali, zašto se govori o 43, ili 44, 45 ili čak 50 stradalih srpskih ili kakvih već vojnika? Zato što neko uporno 21 godinu falsifikuje istoriju da su ti ljudi pobijeni 3. maja. A nisu! Izginuli su kao napadači na Sarajevo, prethodnog 2. maja. I to je *my point of view*, moje gledište: - dokle god budemo u situaciji da se ono što su banalne, notorne činjenice i istine prezentiraju zloupotrebljavajući medije, teško se može dolaziti do relevantnih umetničkih dela koja će na adekvatan način sagledavati šta se dešavalo na ovim prostorima. Ovim primerom, samo jednim malim kamičkom u tom krvavom mozaiku, hoću da pokažem kako mi još uvek nismo niti blizu nekakvog ljudskog, naučnog, umetničkog sagledavanja tragedije koja se odvijala na ovim prostorima, a za mnoge se još uvek odvija.

Svetlana Slapšak: Hvala. Ako mi dozvolite, ja ću sada završiti sesiju, a zatim će organizatori imati jednu informaciju. Pošto nisam mnogo trošila vreme tokom sesije, dozvolite mi samo da dam kratke odgovore na zadnja izlaganja. Jedan je da umetnost i nauka nikada ne kasne, i ne mogu se optužiti za kašnjenje. Kad god budu odgovorile na neka pitanja, biće dobro. Umesto drugog odgovora, evo jednog primera kako umetnost može da odgovori i da rizikuje da bude netačna, a da istovremeno ima smisla. To je predstava Olivera Frljića u Kranjskom pozorištu, koju sam gledala u Ljubljani, i koja se zove *25671*, to je utvrđeni broj izbrisanih, građana ne-Slovenaca kojima su oduzeta građanska i ljudska prava u periodu od 1991-1993. godine. To je za sada utvrđen broj. Šta će se desiti ako se utvrdi još jedan izbrisani? Hoće li predstava pasti? Naravno da neće. Predstava služi tome da u publici izazove vrhunsku nelagodnost. Pretpostavlja se da u publici sede Slovenci, pretpostavlja se da su svi tek naknadno saznali o tome čega su zapravo bili sudionici pre 20 godina. Njima se oduzimaju lični dokumenti, nekima se sa pristankom vlasnika preseca lična karta (obnova košta nekih 27 EUR), oni se vređaju, oni se prozivaju, jedina muzika koja se čuje je domobranska himna, sve vreme osećate da ste krivi i to sa pravom. To je poruka predstave. Suprotno onome što sam već rekla, umetnost ne može izazivati samo sreću, međutim kada se na kraju isplaćete, jer se i pretpostavlja da treba da to uradite, osećate se neuporedivo bolje. Naravno, katarza. Hoću da kažem još samo nešto u vezi sa umetnošću i sa performativnošću, kao odgovor na ono što je Nataša spomenula. Od početka pobune u Sloveniji, u mnogim gradovima, ne samo u Ljubljani, pre svega je počelo u Mariboru, od kraja novembra prošle godine, najizrazitiji fenomen koji se na uličnim protestima vidi jeste spontano pozorište. Ljudi se pojavljuju u trupama, sa maskama, sa lutkama, sa instrumentima, recituju, govore, performiraju, plešu, igraju. Količina pozorišta koja se stvorila za samo šest meseci je takva da bi se mogla napisati jedna kratka istorija uličnog pozorišta u Sloveniji.

Pozorište jeste nešto što je deo narodnog protesta, naročito urbanog protesta. Kada se budu razvijali protesti po teritorijama države koja se nekad zvala Jugoslavija, kada budu razumljeni, prošireni, kada se ljudi budu zabavljali protestujući na ulicama, te i takve će stvari moći da se kažu i moći će da se izvedu. A sa druge strane, preživjele žrtve imaju pravo da budu ljudska bića koja se smeju, a ne samo zabetonirane žrtve koje treba da su uvek tragične. Hvala vam.

15.00 - 16.30h

Pomirenje iz ugla organizacija civilnog društva (udruženja žrtava, organizacija za ljudska prava i Koalicije za REKOM)

Moderator: Sudbin Musić, Udruženje logoraša “Prijedor 92”, BiH

Uvodna reč: Nataša Kandić, Projekat REKOM

Komentatori:

Dr. Anna Di Lellio, New School, Univerzitet Njujork, USA

Dr. Jasna Dragovic – Soso, viša predavačica, Londonski Univerzitet, Goldsmiths, Velika Britanija

Valdete Idrizi, CiviKos Platforma, Kosovo

Sudbin Musić: Dame i gospodo, kolegice i kolege, dragi moji Yugoslavs and Yugoslaves, otvaram prvu poslije podnevnu sesiju jako zanimljivog naziva. Moje ime je Sudbin Musić, moj zadatak i nadam se da neće biti borben je da moderiram ovu sesiju, u kojoj će se kao uvodničar obratiti gospođa Nataša Kandić, a poslije nje kao komentatori: dr Anna De Lellio, sa New School Univerziteta u Njujorku, zatim dr Jasna Dragović-Soso, viša predavačica, Londonski univerzitet Goldmit iz Velike Britanije, Valdete Idrizi, CiviKos Platfroma sa Kosova i Ivor Sokolić, doktorant sa Univerziteta Koledž iz Londona. Oni će naravno dobiti, nadam se, svojih 400 sekundi, s obzirom da smo malo kasnili s početkom sesije, ja se nadam da ćete imati priliku i nakon okončanja njihovih izlaganja da postavite i određena pitanja. A sada riječ dajem Nataši Kandić.

Nataša Kandić: Uživam u izlaganjima, komentarima, sve izgleda dobro, pametno i posvećeno, i nadam se da će i ove dve preostale sesije da proteknu u tom duhu. Moj zadatak je da pokušam da u vrlo kratkim crtama predstavim kako se to zapravo o pomirenju govori u regiji, danas smo jako puno čuli naučnih definicija o tranzicionoj pravdi i pomirenju, a sada da vidimo kako mi razumemo taj pojam pomirenja i kako organizacije civilnog društva, udruženja žrtava i žrtve, kako oni vide put do pomirenja. Rekla bih da postoji nekoliko prepoznatljivih inicijativa ili pogleda ili mišljenja o tome kako treba da se sprovede ili kako da dođemo do pomirenja. Počela bih od pre svega Bosne i Hercegovine, i od predloga eksperata UNDP-a koji prati dokument o kojem smo danas slušali, to je Strategija tranzicione pravde u Bosni i Hercegovini. Stav UNDP eksperata je da je suviše rano za osnivanje nacionalnih komisija za istinu, da ostaje mogućnost za povezivanje sa regionalnim inicijativama, ali da je u Bosni i Hercegovini u ovom trenutku najvažnije stvoriti javni prostor, a oni predlažu da to bude Forum za istinu u kojem bi se govorilo, iznosile ideje, mišljenja, studije, rezultati istraživanja o tome šta se dogodilo u prošlosti; da to bude platforma za ispovesti koje samim tim što će biti izgovorene, mogu vremenom da vode i do približavanja viđenja o onome što se dogodilo u prošlosti. Nije reč o usvojenoj odnosno zvaničnoj inicijativi, ali budući da prati taj dokument Strategije tranzicione pravde i da iza nje stoje vrlo eminentna imena eksperata tranzicione pravde, ovaj

predlog treba uzeti ozbiljno i razmišljati koji su potencijali predloženog državnog Foruma za istinu u postizanju pomirenja. U nekim krugovima civilnog društva u Srbiji se smatra da nema pomirenja ukoliko se ne izvrši ili ukoliko određena društva ne sprovedu denacifikaciju. Ta ideja polazi od nemačkog iskustva, nikada nije detaljno elaborirana, ali se zagovarači denafikacije ukazivali da Srbija treba da pođe od onoga što je ona učinila drugima i da će na taj način pokrenuti proces pomirenja. Treća, javno prepoznatljiva inicijativa, koja se može prepoznati u tekstovima, usmenim izlaganjima, na konferencijama, je viđenje civilnog društva na Kosovu o tome na koji način ili pod kojim uslovima kosovsko društvo treba da učestvuje u nekoj regionalnoj inicijativi kao što je REKOM i šta je potrebno za pomirenje Srbije i Kosova. Tamo se može često čuti da je uslov da Srbija, njene zvanične institucije, najviši predstavnici te države, priznaju i izvine se za zločine koje su počinili prema Albancima počevši od tih masovnih zločina do proterivanja. I to je, prema stavu, uslov koji može da otvori put prema pomirenju. Sada bih istakla jednu, rekla bih da ona pripada više pogledima koji dolaze iz državnih institucija i kako zapravo se može nazreti i videti šta oni podrazumevaju pod pomirenjem. Mi smo danas imali sesiju *Pomirenje iz ugla država*, ali nismo dobili taj odgovor kako zapravo države, kako one vide put prema pomirenju, jer to je njihov zadatak. Zadatak je država da preduzmu instrumente, mere, postupke koji mogu da dovedu do onoga što čini suštinu pomirenja, a to je javno priznanje žrtava, priznanje drugih i nepovezivanje sa onim što je učinjeno sopstvenom narodu. Upravo to pominjanje sopstvenog naroda, to je i suština zvaničnog razumevanja pomirenja. To se moglo vrlo jasno videti nakon oslobađajućih presuda u poslednje vreme, kada se kaže: eto, ova oslobađajuća presuda hrvatskim generalima čini da je kraj pomirenju. U osnovi takvog jednog političkog, zvaničnog stava, stoji političko razumevanje da ako nema presude za zločine koji su počinjeni prema srpskom narodu, onda nema ni uslova za pomirenje. Tako da je, čini mi se, zbog takvog razumevanja procesa i pojma pomirenja, jako dobar i važan ovaj naš današnji pokušaj da mi u ovu raspravu o instrumentima utvrđivanja činjenica o prošlosti uključimo istraživače i teoretičare iz redova akademske zajednice kako bismo zajedno pokušali da uključimo i političare u debatu o pomirenju i kako je moguće pomirenje. Rekla bih da jedan od današnjih zaključaka ipak jeste da je pomirenje proces i da je to jedan put. Taj put mora da bude zapravo osmišljen i viđen, definisan, određen i konkretnim postupcima i merama koje će da nas dovedu do toga što svi mislimo da je to saosećanje, priznavanje drugih, uvažavanje drugih, poverenje, poštovanje i da je to onda ono do čega mi možemo doći, a što je propušteno u prošlosti, ne samo nakon ovog rata, nego i nakon prethodnih ratova. To znači da mi moramo da svakodnevno utičemo na političare kako bi oni menjali svoje razumevanje pomirenja, da ih uverimo, da im pokažemo da pomirenja nema bez priznavanja drugih. A ako uslovljavamo pomirenje priznavanjem samo naših žrtava, bojim se da nećemo dobiti ono što mi hoćemo: pomirenje, i danas nekoliko puta istaknuto, koje će se zasnivati i na poverenju i na javnom priznanju. Zavisno odakle govore udruženja žrtava, mi takođe imamo bezbroj različitih mišljenja i pogleda o tome šta je poverenje. I danas smo mogli da čujemo da postoji potreba žrtava iz Bosne i Hercegovine da budu javno priznate ne samo nepravde prema njima, nego da budu javno priznate i pravne kvalifikacije krivičnih dela koje su zapravo u nadležnosti Haškog tribunala i domaćih sudova.

Kada imamo različita mišljenja, poglede o tome šta je pomirenje i koliko u tom procesu pomirenja vidimo druge, šta je onda, u čemu je osobenost ove inicijative REKOM? Danas je, da ponovim, troje ljudi u ove tri sesije pomenulo da moramo stati

na put balkanskoj kulturi i praksi da su žrtve brojevi i da je ta kultura sećanja uvek bila zapravo kultura nadmetanja u brojkama. Upravo ova inicijativa REKOM polazi od toga. Nema javnog priznanja ni žrtava iz sopstvene sredine ukoliko nema njihovih imena, ukoliko ne znamo njihov identitet i ukoliko ne znamo okolnosti u kojima su žrtve izgubile život. Nismo još blizu tome, ali svi oni koji su okupljeni oko Inicijative REKOM, oni su već pre nekoliko godina shvatili da nije dovoljno samo zalagati se za primenu regionalnog pristupa u utvrđivanju činjenica o prošlosti, s obzirom da očekujemo da države budu nosioci međudržavnog projekta REKOM, imajući u vidu kakve su naše državne institucije, da mi tu ideju upravo moramo da podržimo u ostvarivanju njenog osnovnog zadatka. A to je da pripremimo podatke i činjenice, na kojima se zasniva forenzička istina za javno priznanje žrtava. Otuda *Kosovska knjiga pamćenja*, otuda *Bosanska knjiga mrtvih*, otuda sada u napretku dokumentovanje pojedinačnih žrtava rata u Hrvatskoj, otuda dokumentovanje ljudskih gubitaka Srbije i Crne Gore, dokumentovanje okolnosti u kojima su policajci i vojnici Srbije i Crne Gore izgubili život u ratu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Imenovanje žrtava nam daje okvir za ono što mi ne možemo da uradimo, a to je javno priznanje žrtava. Tome države mogu dodati još jedan važan elemenat koji ne možemo mi, iako zdušno zagovaramo ovu ideju, i ako budemo uspeli da dokumentujemo sve pojedinačne žrtve, javno priznanje mora da bude praćeno javnim svedočenjem. Ispovesti žrtava se moraju čuti, mora se čuti glas žrtava iz Knina u Zagrebu, albanskih žrtava u Beogradu, ali isto tako i glas srpskih žrtava u Prištini. Mora se čuti glas izbrisanih, ma koliko mislili da je to drugačije nego što su masovne grobnice napravljene posle 1991. ili tokom 1998. i 1999. godine na Kosovu. I sada, moj zadatak je da vas pozovem da komentarišete i iznesete svoje argumente u odnosu na prezentirane civilne i zvanične inicijative. Sasvim je moguće da inicijativa ima više, i da ih nisam sve navela. Sve ih treba mapirati, i analizirati njihove potencijale. Kao zagovaračica Inicijative REKOM smatram da ona ima veliki potencijal. Ona ima rezultate i preciznu sliku o tome šta treba uraditi da bismo bili bliže ne samo koegzistenciji, nego suživotu, poverenju, izgradnji kulture saosećanja, solidarnosti i neponavljanja zločina. Inicijativa REKOM je do sada pokazala da utiče na smanjenje etničkih i političkih tenzija u regionu, da ima potencijal da približi one koji su donedavno sebe videli na neprijateljskim stranama. Ima potencijal da okupi veliki broj istraživača i naučnika koji se na dobrim univerzitetima bave ovom našom prošlošću, koji mogu da podstaknu akademske zajednice u post-jugoslovenskim zemljama. Svesni smo da nam je trebalo dve godine da uverimo predsednike država u regionu da je ovo njihov posao, da ih ubedimo da oni imenuju svoje lične izaslanike u Regionalnu ekspertsku grupu za REKOM. Molim vas da imate u vidu da nema, kao što je rekao profesor Zdravko Grebo, nema nikakvih sukoba, nema ova Inicijativa REKOM nikakvih posebnih interesa da umanjuje značaj nasleđa Haškog tribunala. Ali postoji jedna bitna razlika između Inicijative REKOM i svih sudova. Evo, primera, kako bi vam bilo jasno o čemu ja govorim. Za one koji ne znaju, 1. juna 1992. godine u opštini Zvornik je oko 700 bošnjačkih muškaraca zarobljeno, odvajanjem od porodica, i zatvoreno U školsko-tehničkom centru u Karakaju. U roku od nedelju dana svi su ubijeni, na najžasnijem način. Još uvek posmrtni ostaci svih njih nisu nađeni. U Beogradu je tri i po godine trajalo suđenje bivšem predsedniku opštine Zvornik, komandantu Teritorijalne odbrane i grupi pripadnika srpskih dobrovoljačkih formacija koje su izvršile onaj zločin, koji su smatrali herojskim delom i dokazom srpskog patriotizma. Sud je utvrdio da su optuženi odgovorni sa smrt 300 a ne za 700, koliko je ukupno streljano. Kako je to moguće da sud osudi dvojicu optuženih i desetak običnih počinilaca za manje od polovine ljudi koji su ubijeni? Zato što sud nije raspolagao izveštajima sa

ekshumacije, potvrdama o smrti, tako da su optuženi i u presudi, u aneksu pominju se imena 300 ljudi, dok se u svim drugim dokumentima, koje su prikupile nevladine organizacije imenom i prezimenom pominje 700 ljudi. U tome je taj potencijal ove Inicijative REKOM - može da ispravi ograničenja koje nosi sa sobom sudski postupak i da može da da potpuniju činjeničnu sliku o tome što se događalo. Mi iz Koalicije za REKOM volimo da kažemo da će REKOM dati forenzičku sliku o prošlosti. Ako uz forenzičku sliku uspemo da napišemo taj narativ o okolnostima stradanja, onda je regionalna komisija, bilo kako da se zove, na dohvat ruke, i bila bi greška političara koji ne bi toliki rad, toliko podataka, toliko činjenica i forenzičke istine iskoristili prvi put u balkanskoj kulturi za jedno dobro delo koje ima potencijal da spreči ponavljanje zločina. Hvala.

Sudbin Musić: Zahvaljujem se Nataši, a dozvolite mi da najavim obraćanje Ane Di Lellio.

Anna Di Lellio: Hvala vam što ste me pozvali i omogućili mi da lično iznesem određene kritike - nadam se konstruktivne - koje sam prošle godine objavila o REKOM-u u jednom novinskom članku, kao i na ljubaznosti čitave koalicije za REKOM, koja je omogućila njihovu cirkulaciju na ovoj konferenciji. Želela bih da se nadovežem na nešto o čemu je Nataša već govorila pre mene, kada je navela da pomirenje smatra procesom i putem koji je definisan konkretnom akcijom i postupcima, odnosno fokusom na istrage o broju žrtava, na činjenice i imenovanje žrtava – kao neophodnim i komplementarnim dodatkom krivičnim suđenjima i retributivnoj pravdi, ali i nečim što prevazilazi ograničeni potencijal individualnih inicijativa. Ja se u potpunosti sa njom slažem, i možda zapravo nema potrebe da o tome dalje raspravljamo, pa bih mogla odmah da završim. Međutim, želela bih da ukažem na neke probleme koje primećujem u daljem razvoju REKOM-a kao isključivo regionalne inicijative, koja se bavi veoma ograničenim brojem stvari. Kao što sam već rekla, pre oko godinu dana, napisala sam jedan članak o REKOM-u. On se zapravo bavi Kosovom, odnosno svim onim što sam tamo naučila tokom 12 godina istraživačkog rada, posmatranja i dijaloga sa ljudima Kosova. Ja ne tvrdim da imam pravo da govorim u ime čitavog Kosova ili svih žrtava sa Kosova. Koristim Kosovo isključivo kao perspektivu za utvrđivanje problema koji se manifestuju u čitavom procesu tranzicione pravde. Na taj način sam došla do tri stvari koje smatram posebno problematičnim – prva se ogleda u skorijem razvoju tranzicione pravde kao profesije koje proizvodi ogroman broj konsultanata; druga proističe iz upotrebe tranzicione pravde kao zamene za rešavanje sukoba koji su i dalje otvoreni (kosovski konflikt je bez sumnje još uvek delimično otvoren - postoji određeni sporazum, ali Srbija i dalje ne priznaje Kosovo; pored toga, i dalje preovladava duboko nepoverenje među različitim etničkim grupama da bi se taj konflikt mogao smatrati u potpunosti okončanim); i, treća – upotreba tranzicione pravde kao palijativne, kao vida pomoći ili zamene za pravo rešenje (sukoba), čime se zapravo insinuira da je čitav taj proces u potpunosti nezavistan od politike. Jedno od pitanja tiče se toga da na ovom ili nekim većim skupovima – mi zapravo ne možemo da razgovaramo o tome ko su bili agenti nasilja tokom rata. Juče je postavljeno jedno pitanje koje se tiče upravo toga: „Da li možemo da imenujemo zlo koje je ubilo našu majku, oca, brata?“ Odgovora nije bilo. Ne, mi ne možemo da imenujemo to zlo na ovom mestu, niti ga možemo imenovati u okviru bilo kog napora u oblasti tranzicione pravde. Želela bih sada da se osvrnem na još jednu veoma važnu stvar - na imenovanje svih žrtava, i Nataša je o tome govorila na jedan veoma pozitivan način. Međutim, nedostatak imenovanja – ovaj put počinitelaca – predstavlja veliki problem. Jedan od problema tranzicione pravde kao profesije – ogleda se upravo u rečima koje koristimo u njenom diskursu – njih nema dovoljno, ili ih ima previše. Pomirenje, priznanje, potvrda, kazivanje istine – to su reči sa dubokim značenjem, ali one su ga u diskursu tranzicione pravde skoro u potpunosti izgubile. Bar ja to tako vidim. Neko je ovde ranije pomenuo „nacionalni kič“. Ukoliko postoji i međunarodni kič, onda on sigurno obuhvata i trans-nacionalni diskurs o tranzicionoj pravdi ukorenjen u

svim tim velikim rečima. Treći problem koji primećujem – ogleda se u pritisku međunarodnih donatora da tranziciona pravda bude iskorišćena kao vid pomoći ili rešenja za sukobe koji su i dalje otvoreni. Međunarodni donatori i institucije – EU, UN, i sl. – zapravo nemaju strategiju. Stvarno, šta je ta grandiozna strategija međunarodnih institucija i donatora za tranzicionu pravdu u bivšoj Jugoslaviji? U jednom trenutku, pre 20 godina, oni su regionu dali MKSJ. Bila je to velika stvar, sagradili su jednu prelepu kuću - i tu su stali. Danas se čini da ona uopšte više nije bitna – mi zapravo idemo dalje bez ikakvog pravog osvrta na sve što je MKSJ postigao, poput prvog međunarodnog procesa za ratni zločin koji je pokrenut protiv jednog šefa države. To je bila zaista velika stvar. Prelazimo na restorativnu pravdu, i mislim da bi u vezi sa njom trebalo da razmotrimo još nekoliko stvari. Na početku, retributivna pravda je svakako važna. Kada razgovarate sa žrtvama, to je jedna od stvari koju žele najviše - da počinioci zločina na kraju završe u zatvoru. Na taj način, sudska pravda im zaista pruža određenu satisfakciju. Ona je takođe poželjna i iz perspektive ljudskih prava. Ovde se pozivam na pojedine međunarodne eksperte za ljudska prava, poput Kathryn Sikkink, koja je napisala knjigu o tome kako su se međunarodna i domaća suđenja počiniocima povreda ljudskih prava pokazala veoma delotvornim u stvaranju kulture poštovanja ljudskih prava, bar u onim zemljama u kojima su pokrenuta. Sada ću govoriti o REKOM-u, obzirom da sam iznela i određene kritike na njegov račun. Smatram da je REKOM ostvario izuzetne rezultate kada je reč o pokretanju javne rasprave u regionu i uključivanju ljudi svih profila u nju. Namerno koristim reč ljudi, a ne civilno društvo. Civilno društvo je još jedan pojam koji se konstantno zloupotrebljava, i on danas skoro da ne znači ništa. U tom kontekstu se nazire i jedno od REKOM-ovih najvećih postignuća – vraćanje pitanja pravde u prvi plan javne debate. Zato ne želim da govorim o REKOM-ovom neuspehu, jer ne mislim da je on stvaran. REKOM je već puno toga uradio – mi danas imamo priliku da raspravljamo o svim tim važnim pitanjima, i za to je zaslužan upravo REKOM. Međutim, REKOM nam je takođe ukazao i na neka ograničenja ovakvih poduhvata, i stoga želim da vam sugerišem dve stvari. Alternativa nečemu što ne funkcioniše u potpunosti – nije ne raditi ništa. Postoje stvari koje možemo da uradimo. Ne želim da vam govorim šta treba da radite, već samo ukazujem na nešto što sam primetila tokom jučerašnje i današnje rasprave – da je potraga za nestalima, telima ubijenih i utvrđivanje svih okolnosti njihove smrti ili nestanka – jedan od glavnih prioriteta svakog napora na polju tranzicione pravde u regionu. U skladu sa tim, kada Nataša govori o putu koji je definisan konkretnim aktivnostima i postupcima, mislim da se jedan od prioriteta – nasuprot sugestijama nekih eksperata da lokalnim zajednicama treba davati instrukcije šta da rade – ogleda u snažnom prekograničnom aktivizmu koji bi podržao udruženja nestalih i žrtava u procesu izgradnje širokog društvenog konsenzusa i masovne podrške njihovim porodicama (uključujući sve one koji su, širom regiona, pretrpeli gubitak bliske osobe). Takav napor je u svojoj biti regionalan, i treba primarno da bude usmeren na pronalaženje nestalih i utvrđivanje svih okolnosti njihove smrti ili nestanka. Druga stvar, i tu ću završiti - je sagledavanje vremenskih i kontekstualnih ograničenja svega što tranziciona pravda zaista može da ostvari u (ovom) regionu, ali i napor da se shvate, a time možda i prevaziđu, sva ograničenja međunarodne zajednice u ovoj oblasti. Njih sam već pomenula malo ranije. Na neki način – znate, Nataša je tu rekla jednu veoma važnu stvar, a o tome su govorili i neki drugi panelisti – npr., iskustva iz Severne Irske o kojima smo ovde slušali takođe ukazuju na to – individualne inicijative jednostavno nisu dovoljne. One ne koriste sve društvene potencijale, među sobom se takmiče za ista sredstva i fondove, ili im nedostaje šira strategija. Zbog svega toga, potrebna nam je koordinacija – kako u rukovođenju fondovima, tako i u izradi odgovarajućih strategija i interakciji sa međunarodnim donatorima. U našem konkretnom slučaju, to je primarno EU. Da li ona uopšte ima strategiju? Dok EU lokalnim zajednicama nalaže šta da rade, mi smo ti koji treba da postavimo pitanje - da parafraziram čuvenu rečenicu – šta je to što ona može da uradi za nas, kakvu strategiju ima... i kakve resurse za koordinasani, regionalni napor u oblasti tranzicione pravde je dugoročno spremna da investira. Hvala vam na pažnji.

Sudbin Musić: Hvala, Anna. Sljedeća će vam se obratiti i imaćemo priliku da čujemo komentar Jasne Dragović - Soso. Izvolite, Jasna.

Jasna Dragović-Soso: Nadovezaću se na nekoliko tačaka koje su pomenuli Nataša i neki drugi panelisti. Konkretno, govoriću o pokrenutim naporima na promociji inicijativa za kazivanje istine, kako regionalnim, tako i nacionalnim (unutar BiH), kao i na pitanje upućivanja izvinjenja za počinjene zločine.

Počecu svoje izlaganje kratkim komentarom o izvinjenjima (u vezi sa nečim što je Nataša već pomenula, i o čemu je Anna pisala u vezi sa Kosovom), a to su izvinjenja kao preduslov šire participacije u procesima kazivanja istine poput REKOM-a. Izvinjenja su zaista veoma važan element čitavog procesa pomirenja. Mislim da je to van svake sumnje. Kao što su brojni stručnjaci i akademici već primetili, formalno izvinjenje koje uputi parlament ili predsednik neke države, može predstavljati neverovatno važan ritual političke transformacije, i otvoriti put ka iskupljenju i pomirenju. Međutim, stručna literatura takođe pokazuje da je kroz istoriju veoma mali broj izvinjenja upućen u tom tonu i sa takvom iskrenošću, i da većina njih nije ostvarila efekte koje je, recimo, imalo ikonično klečanje Willie-a Brandt-a (*Kniefall*) ispred spomenika žrtvama varšavskog geta. Izvinjenja su često rezultat političkih kalkulacija i dogovora. Drugim rečima, iza njih često ne stoje plemeniti motivi. Mislim da smo u regionu i sami bili svedoci brojnih izvinjenja koja su upućena sa takvom, ne preterano plemenitom motivacijom.

Izvinjenja su najdelotvornija i najsmislenija ukoliko su upućena nakon sprovedenih napora na memorijalizaciji, ili, da iskoristim nemački termin, obavljenog rada na očuvanju sećanja. To je nešto što je Zoran Pajić u svom izlaganju već spomenuo. Primeri takvih napora su zvanične istrage, ili usvajanje izveštaja komisije za istinu koji, recimo, detaljno opisuje prirodu i posledice počinjenih zločina. Takođe, zvanična izvinjenja su posebno smislena ukoliko ih, da iskoristim Denisine reči od juče - prati demokratsko i deliberativno razmatranje prošlosti. Drugim rečima – izvinjenja su smislena ukoliko čitav proces obuhvata i debatu u koju su uključene sve suprotstavljene strane (odnosno grupe i pojedinci koji ih čine), i ukoliko im ona omogućava da iznesu svoje poglede. Pored toga, neophodno je i da na kraju takve deliberacije i dijaloga, bude izgrađen određen konsenzus – ne samo o počinjenom zločinu, već i o odgovornosti države za taj zločin. Zato smatram da zahtevanje zvaničnih izvinjenja pre okončanja čitavog tog procesa, kao preduslova za širu društvenu participaciju u istragama o prošlosti (koje bi se, na primer, sprovodile kroz REKOM ili neki drugi mehanizam za kazivanje istine) – nažalost, ne bi bilo produktivno. U najboljem slučaju, ono što bismo time dobili su instrumentalizovana izvinjenja kakva sam upravo opisala, koja se upućuju iz političkih razloga. U najgorem slučaju – ona će samo produbiti tvrdoglavost društva i otpor bilo kom vidu utvrđivanja istine, a time zapravo i sprečiti pokretanje dijaloga.

To me dovodi do druge tačke koju želim da pomenem u vezi mehanizama kazivanja istine i uloge koju u tom procesu imaju institucije države sa jedne, i civilno društvo sa druge strane. Osvrnuću se sada na nešto što smo imali prilike da vidimo i na ovom skupu, a sigurna sam da ste svi vi, koji ste angažovani u oblasti tranzicione pravde, toga itekako svesni – naime, širom regiona, u jeku je veoma žučna debata o prednostima i manama restorativnih, naspram retributivnih formi pravde. Činjenica da međunarodne i lokalne institucije krivične pravde nisu same u stanju da primoraju

društvo da konačno svede račune iz prošlosti i suoči se sa nasleđem masovnih povreda i ratnih zločina (ne samo u ovom, već ni u jednom drugom regionu na svetu) – izazvala je velike frustracije kod akademika i aktivističkog dela civilnog društva. Štaviše, takve frustracije prisutne su i kod nekih drugih aktera civilnog društva, poput organizacija za ljudska prava i udruženja žrtava, i posledica su čitavog niza faktora - od nedostatka političke volje za rešavanje onih pitanja koja smatraju važnim (i koja se ne tiču isključivo potvrde i priznanja počinjenih zločina, već i stvari poput uklanjanja pojedinaca umešanih u ratne zločine iz svih državnih institucija, a posebno iz policije i bezbednosnih službi), do procesuiranja počinitelaca pred domaćim sudovima, utvrđivanja sudbine nestalih, o čemu smo ovde slušali puno - ali i nekih ključnih praktičnih pitanja iz svakodnevnog života, poput zdravstvene i duševne nege za žrtve, penzija, imovinskih prava, socijalne pomoći, nasleđa, itd.

Još jedno značajno pitanje ogleda se u rezultatima brojnih ispitivanja javnog mnjenja koja su obavljena prošle godine, i koja pokazuju izraženu tendenciju rasta društvene amnezije o pojedinim zločinima iz devedesetih, iz koje nužno proizilazi i zaboravljanje svih žrtava tih zločina. U vezi sa tim, slažem se sa Eric-om Gordy-em i nekim drugim panelistima da je direktno poricanje zločina u javnoj sferi opalo u odnosu na, recimo, period od pre desetak godina, i to svakako predstavlja pozitivan pomak. Međutim, podjednako je jasno i da smo - u ovom periodu velikih ekonomskih teškoća i nesigurnosti, praćenim još uvek rasprostranjenom nespremnošću institucija države da se bave prošlošću – i dalje svedoci dijametralno suprotnih etno-nacionalnih kolektivnih sećanja i zvaničnih verzija istorije. U suštini, taj proces suočavanja sa prošlošću u regionu nije mnogo napredovao, i to uprkos naporom radu civilnog društva na promociji sećanja na žrtve i priznavanju počinjenih zločina.

Tako smo sada suočeni sa pitanjem – u kom pravcu treba ići dalje? Nataša je u vezi sa tim pomenula dve interesantne i važne inicijative – prva je, naravno, REKOM, a druga predlog UNDP-a za uspostavljanje nacionalnog foruma za kazivanje istine u Bosni i Hercegovini. U vezi sa tim, interesantno je da je reč o predlogu za koordinirajući forum, a ne za komisiju za istinu, koja se ne bi poklapala sa zvaničnom strategijom BiH (koja, opet, teži stvaranju nacionalne komisije za istinu). I REKOM, i predloženi forum – zapravo su zasnovani na svesti, odnosno priznanju toga da je ogromna većina inicijativa koje su pokrenute u civilnom sektoru - relativno uskog i lokalnog karaktera. Mislim da je ta vrsta priznanja važna, a to je prethodno pomenula i Anna u svom izlaganju. Takve inicijative među sobom nisu koordinisane, njihovo finansiranje i kredibilitet često zavise prevashodno od političkih faktora, a povremeno su čak i u sukobu jedne sa drugima. Uz sve to, nedostaje im širi društveni uticaj, a posebno u pogledu prevazilaženja postojećih nacionalnih podela. Drugo, i REKOM i UNDP-ov predlog, a to smo u krajnjoj liniji mogli da primetimo i na ovom skupu – prevashodno se bave idejom pomirenja. E, sada, pomirenje – a to smo takođe čuli puno puta danas – je veoma opterećen pojam bez univerzalno prihvaćene definicije. Čuli smo i da ga neki smatraju krajnjim ciljem, dok drugi u pomirenju vide proces koji je sastavljen od brojnih i raznovrsnih elemenata (poput pravde, istine, reparacija, izvinjenja, itd., pri čemu je svaki od tih pojmova podjednako opterećen značenjem i težak za definisanje) – koji, svi zajedno, teže rešavanju nasleđa sukoba i suočavanju sa prošlošću. Mislim da je važno što – uprkos svim razlikama u tumačenju i nejasnim definicijama – većina stručnjaka ipak vidi pomirenje kao nešto što stoji u vezi sa izgradnjom zajedničke vizije društva. Tu ću citirati Kevin-a Avruch-a: „Pomirenje podrazumeva stvaranje narativa o prošlosti i vizija budućnosti koje građani među

sobom dele bar minimalno, a verovatno i u mnogo većoj meri (od minimalne).“ Avruć takođe primećuje da, u najmanju ruku, moramo biti spremni da priznamo istinu „drugih“ kao deo sopstvenog narativa. Mislim da je danas - i ja sa velikim žaljenjem konstatujem da sam u tom pogledu pesimista - veoma teško zamisliti izgradnju zajedničke vizije u tim okvirima, ili čak u nacionalnim okvirima, unutar, recimo, BiH. To će sasvim sigurno biti još teže u regionalnim okvirima, a posebno ako pokušamo da uključimo i državne institucije u čitav taj projekat. Građani regiona i, što je još važnije, političke snage u regionu – još uvek nisu spremni za, kako je to juče opisao Dr. Šarčević – ideju prihvatanja narativa druge strane kao validnog, čak i kada se sa njim ne slažemo. Mislim da smo i dalje veoma daleko od te vrste pomirenja - zapravo, nisam čak sigurna ni da bi to trebalo da bude rukovodeći cilj u ovom trenutku. Međutim, uprkos tome što se pomirenje zasnovano na zajedničkom narativu ne nalazi na dnevnom redu u ovom trenutku, to ne znači da inicijative usmerene na kazivanje istine, poput REKOM-a i foruma koji je predložio UNDP – nisu dragocene kao procesi sami po sebi. Za kraj, samo još želim da naglasim oblasti u kojima vidim najveći doprinos te dve inicijative.

Prvo, njihov doprinos vidim u stvaranju veza unutar samog civilnog društva i koordinaciji aktivnosti različitih grupa koje ono obuhvata, kako na nacionalnom (kroz predloženi forum za kazivanje istine u B&H), tako i na regionalnom nivou, preko REKOM-a. Takođe, mislim da je doprinos svih grupa koje su uključene, ili su u nekom trenutku bile uključene u REKOM – od velikog značaja u toj priči. Nataša je u tom kontekstu pomenula projekat Bosanke knjige mrtvih, brojne napore usmerene na imenovanje svih žrtava, utvrđivanje činjenica i okolnosti njihove smrti ili nestanka, i sl. – sve to svedoči o načinima na koji ovaj vid saradnje može da bude veoma, veoma delotvoran i značajan.

Drugo – opet, nadovezaću se na nešto što je Nataša već pomenula – REKOM-ov fokus na pojedinačne žrtve je, u mom uverenju, odlična polazna tačka za negovanje empatije koja prevazilazi etno-nacionalne podele. U kontekstu u kom delujemo, u kom kolektivne vizije žrtvovanja i odgovornosti nacije dominiraju čitavim regionom, i u kom svako postavljeno pitanje o uzrocima nužno dovodi do novih i dugoročnih podela – fokus na žrtve je jedan od načina da napravimo korak napred. Pružanje platforme žrtvama da o svojim iskustvima govore direktno - sopstvenim rečima i bez posredovanja institucija u koje ionako nemaju poverenja – zapravo bi suočilo sve građane regiona sa ljudskom stranom patnje koju su pretrpeli pripadnici drugih nacionalnih grupa, čime bi se olakšao i proces buđenja empatije i re-humanizacije Drugoga.

Ukupno posmatrano, projekti poput REKOM-a i Forum za kazivanje istine u BiH, koji su usmereni na utvrđivanje činjenica i re-humanizaciju Drugoga – ne mogu, bar ne sami po sebi, proizvesti tu vrstu zajedničkih narativa i vizija koji čine pomirenje. Međutim, ono što oni jesu u stanju, i ono čemu se ja lično nadam – je da će nam svima dati polaznu tačku za jedan konstruktivniji dijalog o prošlosti – ne samo unutar pojedinačnih post-jugoslovenskih država, već i na nivou čitavog regiona. Hvala vam.

Sudbin Muhić: Hvala Jasni, a sada mi dopustite da najavim Valdete Idrizi iz CiviKos Platforme sa Kosova. Valdete, izvolite.

Valdete Idrizi: I juče i danas spomenuto je da je sâm proces pomirenja spor i veoma osetljiv, i zato mislim da ovom procesu treba pristupati na senzibilniji i oprezniji način kakav je i on sâm. Drago mi je što je gospođa Di Lellio govorila pre mene jer nisam stigla da pročitam njenu analizu, ali nastaviću po onim linijama koje je ucrtala. U početku ću reći da je civilno društvo doprinelo i ubuduće će doprinositi još više. Po prirodi sam samokritična osoba, pa mislim da i u našem sektoru ima prostora za kritiku - uvek govorim o konstruktivnoj kritici, nikada ne negirajući do sada postignute uspehe.

Doprinos civilnog društva u regionu i na Kosovu je neosporiva činjenica, jer su glavne pokrete uzrokovali pojedinci i civilno društvo, odnosno sektor koji je otvorio diskusije o tabu-temama od suštinskog značaja za proces pomirenja, posebno za stvaranje platforme koja bi uspostavila razne veze između različitih aktera, različitih sektora i veze između organizacija porodica odnosno žrtava.

Organizacije civilnog društva su direktno doprinele uspostavljanju ovih odnosa, što je jedan važan korak kako bi se povećalo poverenje ljudi koje je takođe veoma važno. Da bi se stvorilo poverenje ljudi, trebalo bi im dati prostora – po principu da se slažu ili ne slažu, jer svaki čovek ima pravo da izrazi svoje mišljenje, posebno kada je reč o osetljivim stvarima. Ljudi treba bez straha da izražavaju svoje oklevanje, dakle da ih se ne shvati pogrešno. U prošlom panelu je postavljeno pitanje: da li je nekulturno ako se ovako osećam? Da li se možda i strah i nesigurnost kod prilagođavanja ili kod podrške nekoj inicijativi, tumače ili se pogrešno shvataju kao mržnja?

Dešavalo se i u prošlosti da se postupci nekih ljudi ili grupa tumače i karakterišu kao da oni ne žele zdrave procese, a posebno kada se radi o stvaranju zdravih međuljudskih odnosa. Sve ove pogrešne interpretacije uglavnom su stvorili politički lideri, ali mi kao sektor - da li smo i mi pogrešili? Ja mislim da jesmo. Ne znam odakle nama taj luksuz, taj kredibilitet da ljude koji na neki način misle drugačije, nesvesno zaobilazimo ili isključujemo iz procesa koje pokrećemo.

Ovom procesu je potreban sveobuhvatan, a ne neprihvatljiv pristup. Možemo li učiniti više? Naravno da možemo uraditi još više. Naravno da možemo, naročito za moju državu, za Kosovo. Donedavno se nije govorilo o tranzicionoj pravdi i pomirenju, iako su po opštinama, gradovima i selima pokrenute razne inicijative koje su doprinele poboljšanju odnosa po tom principu kojeg sam ranije pomenula: saglasni-nesaglasni da se ljudima otvore rane. Neretko je i pristup donatora bio pogrešan, jer je put kojim su te organizacije krenule zapravo dugačak. Mnogo puta očekivani su vrlo brzi rezultati, a veoma retko je važnost pridata samom procesu. Ja mislim da tim, malo dužim putevima treba dati prostora. Treba smatrati neozbiljnim partnerima i ljude, a ne samo organizacije - govorim o liderima zajednica. Često ljude koji su direktno suočeni i pogođeni ratom, ometa program organizacija civilnog društva.

Jutros je naša prijateljica iz Severne Irske rekla: možda bi trebalo da učimo iz naših i iz tuđih grešaka, da budemo pažljivi kada pregovaramo i sa onima koji nas podržavaju, jer bez njihove pomoći ne bismo postigli ove uspehe koje već imamo. Moramo biti veoma pažljivi kako bismo im pokazali da svi pomenuti događaji usporavaju proces, ali da mi tražimo njihovu podršku u najboljem mogućem obliku. Ja mislim da mi to možemo.

Pre nekoliko godina, organizacija u kojoj sam radila više od decenije, pod nazivom *Community Building Mitrovica* u Mitrovici, čija misija je da služi kao most između dva odvojena dela grada, imala je projekat "Ljudi i sećanja govore", na kome su saradivale još dve organizacije, *Integra* i *OIK organizacija* iz Niša. Znam kako smo na početku oklevali i kako smo se na početku plašili da razgovaramo sa tim ljudima,

upravo sa različitim zajednicama, jer je trebalo da pričaju sve ono što su doživeli tokom rata, a ujedno i o njihovim nadama za budućnost. Na početku smo želeli samo da budu prisutni, da se ispovede - podrazumeva se da smo imali i stručnu podršku, ali mislim da smo više učili jedni od drugih. Kada bi oni rekli da se ne osećaju prijatno, da nisu spremni da se ispričaju, da pročitaju te priče koje su sada već objavljene u knjizi, mi bismo ih poštovali.

A znate li koliko su oni poštovali tu našu odluku? Kada je u Mitrovici objavljena knjiga, u zadnjem trenutku nas je jedna od učesnica, stara žena, sama zamolila da bude prisutna i da govori i odgovara na pitanja upravo zato što joj nismo ništa nametnuli, jer im nismo rekli da tako mora, nego su oni sami mogli da odluče. Mislim da ponekad u našim koracima žurimo kako bismo stigli na cilj - govorim tako ne sumnjajući ni u jednom trenutku u za nas najbolji mogući cilj, ali možda im nesvesno ponešto namećemo ili prebrzo odlučujemo ne poštujući njihovu odluku jer je to, na kraju krajeva, njihovo pravo. Ne moramo strahovati, jer te organizacije - neko je juče pomenuo, "liberalne" - kojima verovatno pripadamo svi mi ovde... Ali i one druge organizacije koje služe kao prepreke u procesima - moramo i njih uključiti u razgovore jer mi, ponekad, sa tom našom žurbom - da nismo i mi postali kao oni? Mislim da je to pitanje koje bih sebi postavila: da li smo se i mi pretvorili u neliberalne organizacije, ili previše žurimo da bismo postigli jedan dobar rezultat, normalizaciju, da se na kraju otkriju svi počinjeni zločini, da sva tela budu pronađena?

Ja sam od onih ljudi koji su od početka podržavali Inicijativu REKOM i nastavljam da je podržavam jer stvarno mislim da se možemo radovati našim uspesima. Volela bih da u našim glavama stalno budu ova pitanja - možda ona već jesu tu ali ih nismo svesni. Kada smo već stigli do ove tačke, možemo postati još snažniji. Juče smo imali skupštinu i mislim da je to bio verovatno jedan od najboljih skupova, jer se diskutovalo i o tačkama o kojima se ne slažemo.

Niko ne dovodi u pitanje misiju REKOM-a, pa ni ja, ali ima nekih oblika, jer neki od mehanizama su već formirani u našim državama, u nekim od država koje ranije nisu postojale... Znači, uradili smo velik posao, jer smo izvršili pritisak na državne organe da ih osnuju. Sada ih trebamo ojačati, i osnovati ih u onim zemljama gde još nisu osnovani. Da nastavimo komuniciranje sa međunarodnim akterima - govorim o Kosovu i veoma odgovorno kažem, kao osoba koja je većinu vremena provela na terenu, da su u mnogim slučajevima ometani najzdraviji procesi za stvaranje ili normalizovanje odnosa. Govorim o organizacijama koje su imale izvršnu vlast, od UNMIK-a pa sve do Euleks-a i drugih misija kao što je ICO, koja je o tranzicionoj pravdi počela da govori tek nekoliko meseci pre nego što su zatvorili kancelariju, pa nije uspela da prepozna rad na terenu.

Ovi su neki ustupci koje ne smemo zaboravljati. Trebali bismo biti hrabriji, posebno kada je reč o zločinima koji su izvršeni sa naše strane, bez obzira kakvi oni bili. Htela bih da sa vama podelim neka pitanja, kao pojedinac koji u potpunosti podržava ovaj proces, da ne bismo dopustili sebi tu pogodnost da napravimo greške koje su drugi napravili i da nastavimo dalje, jer smo uradili dosta velik posao. Možda zvučim pesimistički, ali nisam takva, ili možda zvučim negativno, ali ja očajnički želim da vidim konkretne rezultate. Ja i dalje verujem u proces koji, kao što je istakla i Ana, nije do organizacija nego do ljudi, jer ljudi prave promene a ljudi smo mi. Na kraju krajeva, mi nemamo taj luksuz da budemo negativni, zar ne? Izvinjavam se, možda sam produžila moj govor, hvala vam i stojim vam na raspoloženju za vaša pitanja.

Sudbin Muhić: Hvala, Veldete. Kao poslednji komentator danas će nam se obratiti Ivor Sokolić, mladi doktorant sa Univerziteta College iz Londona. Ivore, izvolite.

Ivor Sokolić: Zahvaljujem se Sudbinu i Nataši na pozivu da govorim i učestvujem u ovako važnoj raspravi. Ukratko ću odgovoriti o jednom aspektu utvrđivanja istine koji je pre nekoliko minuta pomenula Jasna. On se tiče istraživanja koje sprovodim o institucionalizovanim aspektima ili instancama procesa tranzicione pravde, konkretno u Hrvatskoj. To uključuje MKTJ, domaće krivične tribunale, ali i civilno društvo, o kom ovde govorimo. Kroz identifikaciju normativnih promena u društvu, moje istraživanje ispituje kako su te instance uticale na društveno, političko i kulturno okruženje u zemlji. Norme, kao jedan od temelja identiteta, omogućavaju precizniju analizu van-sudskih ishoda čitavog procesa, za razliku od samog identiteta ili pomirenja, koji se takođe veoma često koriste, ali ih je posebno teško kvantifikovati. Jedna od tih normi je i dinamika u odnosu dominantne ratne naracije u Hrvatskoj - narativa o žrtvovanju nacije i odbrani zemlje od agresora, Srbije - i naracije koja zagovara istraživanje navoda o počinjenim ratnim zločinima. Iz ugla ratnog narativa, sećanje na poslednji rat mora biti očuvano, svi pripadnici oružanih snaga moraju biti zaštićeni od krivičnog gonjenja, dok se svaki počinjeni ili navodni zločin tretira kao vid samo-odbrane. Nasuprot tome, nalazi se stav o neophodnosti utvrđivanja činjenične istine o svim događajima koji su se odigrali tokom rata. Iako takva istina nije nužno u suprotnosti sa ratnim narativom, sama spremnost da se istina utvrdi, odnosno njen nedostatak u okviru ratnog narativa - gradi normativnu dinamiku o kojoj govorim. Moja analiza se stoga fokusira na pitanje kako je utvrđivanje činjenica u procesima za ratni zločin uticalo na normativnu debatu o tim temama. Ona utvrđuje okolnosti u kojima se rasprava o normama odigravala, pokušava da identifikuje sporna pitanja, i analizira značaj koji se pridaje činjenici da su i same norme jedan od uloga u tom procesu. Na taj način, ona u nekim slučajevima može imati i pozitivan ishod, i sada ću vam navesti jedan sažet primer toga. Govoriću o slučaju splitskog logora *Lora*, u vezi sa kojim su pokrenuti brojni sudski procesi. U suštini, analiza je pokazala da su mediji - u onim instancama u kojima se jesu bavili normama, odnosno kada nisu izveštavali isključivo o činjenicama pokrenutih sudskih procesa – u najvećoj meri bili okupirani dvema glavnim temama: utvrđivanjem istine i efikasnošću sudova. To zapravo znači da su izgledi za prihvatanje normativnih promena obećavajući, obzirom da je medijski diskurs pridao veliki značaj pitanju utvrđivanja istine. Interesantno je i to da se o konceptu utvrđivanja istine više ne govori isključivo u teorijskim okvirima, već se, bar u nekim člancima, o njemu piše i iz praktičnog ugla. U tom smislu, o toj temi se često raspravlja i u okviru debate o medijskoj cenzuri, odnosno u kontekstu kritike cenzure koja je navodno sprovedena u onim instancama u kojima su mediji otkrili određene činjenice pre nadležnih organa, uključujući i pitanje objavljivanja činjenica i podataka iz sudskih postupka na internetu. To je relevantno za pitanje pomirenja, obzirom da nam ovakav empirijski materijal omogućava da izvučemo određene zaključke i o tome kako se pravo u opisanim situacijama može efektivno koristiti za intervenciju u postupku usvajanja, promena ili održavanja normi u kontekstu čitavog procesa tranzicione pravde. To nam pomaže i da odgovorimo na jedno šire pitanje – koji projekti su se pokazali (relativno) uspešnijim od, recimo, MKTJ, i da li stoga lokalne i inicijative u okviru zajednica imaju bolje izgleda za uspeh. Nažalost, istraživanja pokazuju da u hrvatskoj javnosti (tj u njenom velikom delu) i dalje prevladava stav da su zvaničnici i vojnici optuženi pred MKTJ ili domaćim sudovima – zapravo heroji, a ne zločinci. Diskutabilno je da li se takva percepcija može promeniti isključivo pravnim

sredstvima, obzirom na utisak da su izrečene kazne, bar do ovog trenutka, ostvarile veoma zanemarljive efekte na stav šire javnosti. Da zaključim, ukoliko promena ne potiče od samog suda, domaćeg ili međunarodnog – ona mora biti pokrenuta sa nekog drugog mesta. Sprovedeno istraživanje mi je pokazalo - i to je nešto u šta zaista verujem – da upravo civilno društvo, uprkos svim unutrašnjim podelama (koje su veće nego što se to obično pretpostavlja) – otvara obilje novih prilika, i da je ono to koje ima potencijal da takvu promenu predvodi. Hvala vam.

Sudbin Muhić: Hvala Ivoru. S obzirom da nam je do 16.30 časova ostalo nekih 19 minuta, ja koristim priliku da otvorim raspravu nakon onoga što smo čuli, a nekoliko vas će dobiti priliku da postavi pitanja ili komentariše, a prvi nam se za riječ javio gospodin Adriatik Kelmendi. Izvolite.

Adriatik Kelmendi: Ja ću početi rekavši da smo u ovoj poslednjoj sesiji slušali i gospođu Kandić i gospođu Di Lellio koje su govorile sa njihove tačke gledišta, za koju ja mislim da ih ujedinjava jer govore u kontekstu Kosova. U saopštenju koje je objavila Di Lellio izgledalo je kao da ona proces REKOM-a postavlja pod nekoliko znakova pitanja, upravo stoga što ga je ona svojim iskustvom postavila u kontekst Kosova, različit od konteksta drugih zemalja bivše Jugoslavije koje su bile u ratu jedne s drugima, ali su prešle u novu fazu, dok je Kosovo zaostalo.

Ostale zemlje bivše Jugoslavije zahvaćene ratom priznaju egzistenciju građanima koji u njima žive, i ne osporavaju državljanstvo jedna drugoj. Kosovo ne uspeva ubediti Srbiju da država Kosovo postoji, uprkos tome što je bilo nekoliko pregovaračkih procesa, da građani Kosova postoje i da oni imaju pravo da žive normalnim životom. To Kosovo čini posebnim slučajem. Ja vam ovde govorim kao javni zagovarač REKOM-a, i verujem da sam javni zagovarač koji u opravdanom kontekstu iznosi zašto Srbija treba da prizna Kosovo, jer smatram da se bez zajedničkog učešća te dve države neće moći postići nijedan novi sporazum između dva naroda.

Počevši od premise da jedni drugima trebamo priznati bol, ja čvrsto verujem da treba postići jedan društveni konsenzus svih građana bivše Jugoslavije o onome što se desilo tokom rata. Njegova osnova je u radu koji nastavlja REKOM - imenovanje svake žrtve rata, bez obzira na etničku pripadnost, veru, bez obzira na teritoriju na kojoj je žrtva postala žrtvom. Svi mi imamo svoje brojke - znam da je 2006. godine Skupština Srbije čak usvojila rezoluciju u kojoj se kaže da je broj žrtava rata na Kosovu oko šest hiljada i nešto, i to je zvanični izveštaj srpske države.

S druge strane, upravo sada, prošle nedelje na Kosovu imamo organizaciju koja kao zvaničan broj žrtava na Kosovu iznosi cifru nešto manju od 12.000. Da li obe strane prihvataju ovakve podatke? Mislim da ne, jer se brojke razlikuju. Bez zbližavanja, prihvatanja brojki jedni drugima i slaganja oko ovih brojeva ne možemo da stignemo do faze pomirenja.

Zašto sam priznavanje državnosti Kosova od strane Srbije nazvao „priznavanjem postojanja“? Naravno da je priznavanje jedan politički proces i naravno da aktivisti za ljudska prava ne žele da spoje ova dva priznavanja u jedno, znači političko priznavanje i priznavanje žrtava rata. Ali se na Kosovu nastavlja rat i posle rata - sada već 14 godina nakon rata generacije i generacije ne vode normalan život jer Srbija ne priznaje Kosovo.

Ima mladih ljudi koji su rođeni posle rata, koji danas imaju 13-14 godina - oni ne mogu da putuju van Kosova, jer postoje države, kao što je ova država u kojoj smo

sada mi, Bosna, koja mu ne priznaje državljanstvo, koja ne priznaje pasoš Kosova. Na tu činjenicu mladi sa Kosova gledaju kao na negiranje njihove egzistencije i normalnog života koji imaju svi mladi u svetu, i zato okrivljuju onog koji je na Kosovu vodio rat i izazvao sve te žrtve. S druge strane, ovo nepriznavanje čini kosovsku omladinu i sportiste verovatno jedinama koji nemaju pravo da se takmiče sa drugima. Koji je glavni faktor ovakvog stanja stvari? Dakle, glavni faktor ima svoju adresu - to je nepriznavanje Kosova od strane Srbije koje direktno dovodi do negiranja postojanja.

Kažem da je kontekst Kosova jedinstven jer se ove dve stvari povezuju. Siguran sam da, kada bi došlo do priznavanja Kosova ali ne i priznavanja onoga što se u stvari dogodilo na Kosovu, toga šta je ko od svih zaraćenih strana učinio na Kosovu, onda bismo došli do konteksta drugih zemalja, koje priznaju međusobna državljanstva ali ne priznaju žrtve, bol i zbog toga nema ni pomirenja. Upravo zbog toga sam zagovarač REKOM-a i zagovarač priznavanja državnosti Kosova. Hvala!

Sudbin Muhić: Hvala. Izvolite vi. Samo, molim vas, ako je tu negdje mikrofon. Zatim nek se pripremi gospodin do njega, poslije Goran Bubalo, a zatim Nataša Kandić. Ja se nadam da će svi moći doći do riječi, svi koji žele.

Thomas Kol: Hoću da dam kratak komentar i da podsetim na to šta je REKOM u stvari. To je koalicija velikog broja pojedinačnih organizacija i pojedinaca i ta sila koju REKOM u stvari ima iz tog velikog broja članova, i naravno iz tog konsultativnog procesa koji se vodi dugo vremena sa mnogim različitim grupama. Sad je u međuvremenu struktura promenjena i imamo te javne zagovarače, ali ipak moramo videti da taj legitimitet i ta sila ipak dolazi iz velikog broja članova. I zato mislim da je i dalje važno da ima redovnih kontakata između javnih zagovarača i članova iz određenih zemalja u kojima rade javni zagovarači. U nekim državama to možda već radi dobro, ne znam to tačno, ali u drugim to može da se poboljša, na primer u Makedoniji, možda i u nekim drugim. Hvala.

Sudbin Muhić: Hvala. Samo prosljedite mikrofon do gospodina do vas. Goran Bubalo neka se pripremi.

Raim Limani: Ja bih vas pozvao isto tako da stavite slušalice, jer ja hoću da govorim na mom maternjem jeziku, na albanskom jeziku. Pozdravljam sve prisutne. Mislim da cela diskusija do sada ukazuje na važnost onoga o čemu se diskutuje i mislim da je dobro što se o tome diskutuje. Mislim da su ovo teme od posebnog značaja, a ova pitanja ne mogu se rešiti u kratkom roku, što znači da su to procesi za koje svi zajedno moramo da se zalažemo kako bismo postigli uspeh kakav svi želimo. Što se tiče pomirenja, ja ću vam govoriti o okolnostima u kojima je Makedonija još uvek. Za razliku od drugih zemalja koje su preduzele neke korake, bez obzira na to koliko mali oni bili, u Makedoniji oni još uvek nisu preduzeti. Da uzmem reč, podstaknuo me je poslednji panelista koji je spomenuo da nisu dovoljne samo sudske odluke, nego je potrebno stvaranje opšteg političkog okruženja - ekonomskog, socijalnog i tako dalje. Navešću primer koji je prilično eklatantan. Ako jedna konačna presuda Međunarodnog suda u Hagu koji konačnom odlukom osuđuje jednog ratnog zločinca, koji onda biva oslobođen nakon što mu se narednom presudom smanji kazna, dok isti ima važeću sudsku presudu da je osuđen za ratni zločin, a istog u Makedoniji svi dočekaju kao heroja, počevši od šefa vlade pa nadalje - pitanje je kakav je on heroj? Proglašen je krivim za ratni zločin od strane jednog legitimnog međunarodnog tela, a

u zemlji ga dočekuju kao heroja. On je kriminalac, počinio je zločin protiv civilnog stanovništva. Ti civili imaju porodice, oni pripadaju jednoj etničkoj zajednici koja nije mala, oko 25% ukupnog stanovništva. Oni takođe pripadaju nekoj verskoj zajednici, itd. Ovo je konkretan slučaj da se nešto mora učiniti - nešto više nego samo doneti međunarodnu ili domaću sudsku presudu.

Sudbin Muhić: Hvala, Ibrahim. Ali za utjehu situacija je svuda ista, pa i u Bosni i Hercegovini se ratni zločinci dočekuju avionima državnih kompanija. Riječ ima gospodin Goran Bubalo, pa poslije njega Nataša Kandić; gospođa iz Kosova, je li tako? A zatim Anđelko Kvesić, pa vi, gospodine. Znači, Goran Bubalo. Izvolite.

Goran Bubalo: Ja ću govoriti takođe na maternjem hercegovačkom jeziku, da malo promijenimo. Bitna stvar, ja bih tražio promjenu paradigme. Bojim se mi još uvijek iskorištavamo žrtve. Bojim se da još uvijek mi, dakle ja prvi, još uvijek iskorištavamo žrtve, da ih koristimo za naše projekte kao objekte, kao sredstvo koje koristimo za naše projektne ciljeve, ne kao aktivne subjekte. Mi još uvijek sad želimo govoriti o žrtvama, bivšim žrtvama kao o herojima. Primjer ovdje su Anđelko, kao i Zlatko koji su radili Dan mira u svojim gradovima: Busovači i Varešu, za nekoliko hiljada ljudi. Ovdje je nekoliko ljudi koji javno govore o svojim iskustvima, govore o gradnji i izgradnji mira. Mi govorimo o njima kao herojima, govorimo kao o subjektima, ne kao o objektima. To bih molio sve nas da ubuduće podržavamo, što još uvijek kažem da je problem. Druga stvar, suradnja. Meni je suradnja postala riječ omražena kao što je i pomirenje. Mi ne surađujemo. Mi imamo svoje projekte koje radimo za naše ciljeve, za naše svrhe. Ovdje je puno nas koji smo dio mreže za izgradnju mira i stalno pozivamo ljude na suradnju, pozivamo na zajednički rad. Naša iduća konkretna aktivnost je lobiranje za godinu dana za Godinu mira i nenasilja u Bosni i Hercegovini, pozivamo vas na saradnju po tim pitanjima. Mi pozivamo i UNDP i REKOM na suradnju. Puno nas je dio REKOM-a, podržava REKOM kao što podržava i UNDP, ali još uvijek to nije kvalitetna suradnja kao što bi trebala biti. Hvala vam.

Sudbin Muhić: Hvala, Gorane. Mislim da je sada Nataša Kandić, pa se vi pripremite.

Nataša Kandić: Mali komentar u vezi sa rečima javnog zagovarača Inicijative REKOM Adriatika Kelmendi. Ja sam od 1999. godine, a i ranije, zagovarala nezavisno Kosovo, naročito posle svih zločina smatrala sam da nema druge, da Kosovo mora biti nezavisno i da je postalo de facto nezavisno od Srbije 9. 06.1999. godina. Ali sada tu priču stalno pominjati da Srbija treba da prizna Kosovo, treba pre toga nešto reći da je ipak nešto učinjeno sada, i nemojte to potpuno da ignorišemo. Ja podržavam nove korake iz Srbije, i smatram da je za Srbiju, ali isto tako i za Kosovo, i za proces pomirenja, i šire suočavanje s prošlošću najvažnija normalizacija odnosa između Srbije i Kosova. Nije bitan taj datum Srbije, početak pregovora, to je iskreno meni, i verujem velikom broju ljudi potpuno nevažno u odnosu na ovaj prioritet: priznavanje kosovskih institucija, uspostavljanje saradnje između institucija Srbije i Kosova. Bez toga nema ni suočavanja s prošlošću u Srbiji, a nema ni na Kosovu. I zato molim da imate to u vidu, da se ovim Briselskim sporazmom, ne znam da li se to vama dopada, ali objektivno posmatrano veliki pomak se dogodio i to treba imati u vidu. Mi smo imali i demokratske vlade u Srbiji, ali one ništa nisu učinile. Imamo sad jednu vladu koju čine političari za koje svi možemo da kažemo da jesu odgovorni za ono što se dogodilo poševoći od 1991. godine, ali oni prave neke korake koji

omogućavaju otvaranje prošlosti. Da li zbog toga što su došli svesti da oni moraju da pokušaju da rešavaju probleme koji su rezultirali zločinima, ali prvi put se posle 14 godina nešto u odnosu na Kosovo pomera, u nekom pravcu u kojem mi želimo, a to je priznanje onoga što se dogodilo na Kosovu. Čuli smo prvi put da je Srbija htela da drži Kosovo ratom, pa da to nije uspela. Nikada pre toga to nismo čuli. Tako da imajmo to u vidu.

Sudbin Muhić: Hvala, Nataša. Izvolite. Predstavite se, molim vas. Vjerovatno ćete na albanskom pričati, pa uzmite slušalice.

Engjellushe Morina: Na početku, zahvalila bih vam se na pozivu - i jučerašnje i današnje sesije su bile dosta interesantne. Pošto na prethodnim sesijama nije bilo vremena za diskusiju, želela bih da dotaknem dva pitanja, jedno od kojih je juče pomenuto a drugo danas - uloga verske zajednice u pomirenju i uloga nepravde koju je pominjao gospodin Puhovski. Meni su najviše poznati, naravno, slučajevi Kosova jer tamo živim, ali i slučaj Bosne iz razloga što ima mnogo sličnosti sa Kosovom. Obe zemlje imaju zajedničkog imenitelja koji je Srbija, i volela bih da ih spomenem u okviru ova dva pitanja koja sam htela da otvorim. Kada su u pitanju uloga verske zajednice i uloga nepravde, imam utisak da osnovni ili primarni uslovi nisu stvoreni za ove tri zemlje, ova tri društva, da se proces suočavanja sa prošlošću započne na način na koji je trebalo da bi se postigli rezultati.

Iako su sukobi - terminologija koja se koristi kaže da su to bili etnički sukobi - ne možemo negirati religijski element aktivan između ove dve zemlje tokom sukoba. To takođe potvrđuje i činjenica da je pravoslavno kulturno nasleđe uključeno u dva glavna dokumenta koji su osnovni dokumenti stvaranja državnosti Kosova i Bosne, znači Dejton i Ahtisari. Verski element se ne može ignorisati jer je u stvari problematičan. Ukoliko verujemo da verski element ili verske zajednice mogu imati pozitivnu ulogu zahvaljujući kojoj u stvari može da se desi sasvim suprotno, onda za to imamo više slučajeva na Kosovu - mislim da ih ima i u Bosni, ali nisam informisana. Osim toga, ja bih dodala da verski element nije problematičan za međunarodnu zajednicu, jer upravo je međunarodna zajednica ta koja dolazi sa ovim projektima državnosti Kosova i Bosne, a pogotovo sa projektima odozgo, u kojima su temelji dveju zemalja zasnovani na konceptu multietničnosti, pošto svi mi ovde znamo da je i u Bosni i na Kosovu ovaj koncept propao.

Drugi element, naravno, odnosi se na ulogu nepravde u pomirenju, i ovde bih se ponovo nadovezala na ulogu međunarodne zajednice u formiranju ovih dveju država, znači ponovo na projekte koji dolaze odozgo. Oba projekta imaju sličnosti, i pomoću njih je učinjena nepravda, u stvari osnovna nepravda, jer ne postoji mogućnost formiranja multietničkih država. Verujem da većina ovde zna ili se slaže da je Dejtonski sporazum pred kolapsom - šta god da se ubuduće desi, to će ostati otvoreno pitanje za sve nas. Međutim, ovo ne znači da proces suočavanja sa prošlošću ne bi trebao započeti ili da ga treba stopirati zbog političkih problema ili zbog nedostatka političke volje koja preovladava na sva tri nivoa, počevši od međunarodne zajednice, takođe na nivou lokalnih vlasti a potom i u društvima ove tri države. Smatram da suočavanje sa prošlošću treba da se nastavi u istom pravcu, onako kako je moguće, ali treba da postoje tri vrste dijaloga, naročito u slučaju Kosova.

Ni u jednom trenutku suočavanje sa prošlošću ne treba posmatrati tako da sada Albanci trebaju razgovarati sa Srbima u Srbiji - takav stav je potpuno pogrešan. Suočavanje sa prošlošću treba započeti u kosovskom društvu, u okviru kosovskog društva. Treba ga započeti između Albanaca i Srba na Kosovu, pa nakon toga preduzeti sledeći korak i, ukoliko se ispune uslovi, preći na sledeći nivo. Istovremeno, kosovsko društvo, a mislim da je isto i za Bosnu, treba da započne dijalog sa svojim vladama, centralnim i lokalnim - tu ključnu ulogu ima tranziciona pravda. Međutim, ja ću se zaustaviti ovde. Mogla bih produžiti sa ovim viđenjem politikologije, ali ću se zaustaviti ovde jer znam da i drugi žele da govore. Hvala vam puno!

Sudbin Muhić: Meni je jako žao, imam nezahvalnu obavezu da zatvorim ovu sesiju, no za utjehu svima onima koji nisu dobili riječ, dobićete priliku da kažete to što ste hteli.

Andelko Kvesić: Ja sam kratak.

Andelko Kvesić: Iako je Goran rekao puno toga što sam ja mislio kazati, ja se držim one latinske *Repetitio es mater studiorum est* ili "Ponavljanje je majka znanja". Ja ću biti kratak i kratko reći. Za ova dva dana sam puno saznao o tranzicijskoj pravdi, posmatrano iz svih uglova, osim iz ugla žrtve. Čudi me da niko se nije sjetio da i među žrtvama ima ljudi koji mogu, znaju, umiju kazati ono što ih tišti. Zar nama treba neko nešto da nudi, a ne da mi tražimo? Hvala vam na ponudi. Mi znamo šta nam treba, a vaša nam ponuda nije u svakom slučaju dobronamjerna. Hvala lijepo.

Sudbin Muhić: Hvala, Andelko. Evo, Nataša će još nešto reći. I ovim je panel završen.

Nataša Kandić: Samo obaveštenje, molim vas. S obzirom da je danas bilo malo vremena za diskusiju, mi smo odlučili da poslednju sesiju nakon ove sesije o nasleđu Tribunala, da je izmenimo, takoda će to biti poslednja sesija i biće namenjena pitanjima, komentarima, znači biće otvorena za debatu. Odustajemo od zamisli da iznesemo rezimee sa svih sesija, nego je otvorena debata posle ove sesije. Pozivam takođe sve lokane zagovarače Inicijative REKOM da na ovoj poslednjoj sesiji, da se predstavimo, da učesnici vide ko je pripremio ovaj Forum.

17.00 -18.15h

Nasleđe Haškog tribunala

Moderatorica: Dženana Karup-Druško, *BH Dani*, Sarajevo, BiH

Uvodne reči: Mirko Klarin, Agencija SENSE, Den Haag, Holandija

Komentatori:

Dr. Christian Nielsen, Univerzitet u Århusu, Danska

Katarina Ristić, doktorantkinja, Fakultet istorije, umetnosti i orijentalistike, Leipzig, Nemačka

Zoran Pusić, Građanski odbor za ljudska prava, Hrvatska

Dženana Karup Druško: Ja sam Dženana Karup Druško, glavna i odgovorna urednica magazina *Dani* iz Sarajeva. Jeste da je moja uloga moderatora ali ja moram samo dvije tri stvari da naglasim. Uloga novinara po pitanju *Nasleđa Haškog tribunala*, što je tema našeg sadašnjeg panela, je po meni izuzetno, izuzetno bitna i upravo na neki način povezuje ovo o čemu će naši panelisti govoriti a to su presude

Haškog tribunala i način na koji su one prihvaćene u regionu. Činjenice koje je utvrdio Haški tribunal u svojim presudama, kao što je opće poznato, političke elite, da ne kažem države u regionu prihvataju, objašnjavaju onako kako im odgovara. Mislim da su najbolji primjer za to bile presude koje su donešene u posljedje vrijeme a to su presude generalima Gotovini i Perišiću. Ono što bih ja samo kratko u uvodu napomenula, zato što je u prethodnim panelima bilo nekoliko stvari koje su jako bitne. Lazar Stojanović je pomenuo Dejtonski sporazum i problem koji Bosna i Hercegovina a i region ima zbog toga, zato što je prema Dejtonskom sporazumu u Bosni i Hercegovini bio nesretni sukob. Iste zemlje koje stoje iza Dejtonskog sporazuma, dakle, ne mislim na region, mislim na međunarodne sile, su zemlje koje su osnovale Haški tribunal koji je jedan moj prijatelj jednom nazvao kao pranje savjesti UN-a zbog ratova koji su se desili koji oni nisu bili u stanju da spriječe. Mislim da tada niko nije mogao pretpostaviti prvo, koliko će raditi Tribunal, drugo, šta će on uraditi i treće, kakvu će građu skupiti. Nasleđe Haškog tribunala za sve nas je veoma, veoma bitno, kako zbog dokumentacije koju nijedan nacionalni sud sigurno nikad ne bi prikupio, toliko i zbog objektivnosti što je formiran od strane međunarodne zajednice i što je fizički izmješten sa ovih naših balkanskih prostora. Možda je jedini problem te fizičke udaljenosti, ja sad govorim kao novinar, što je predaleko, što jako malo novinara iz regiona direktno prati suđenja i što je godinama taj Haški tribunal bio dosta zatvoren. Oni su smatrali da je dovoljno da oni rade svoj posao, da donose presude koje će se na neki način same prihvatiti u regionu. Nažalost, vrijeme je pokazalo da to nije tako, da i toliko godina nakon presuda koje su donešene mi imamo različite narative. A onda ću samo kratko pomenuti, jer će gospodin Klarin o tome govoriti u svom izlaganju, da poslednje presude čak izlaze iz tih okvira, da tako kažem, regiona, jer su one promjenom međunarodnih standarda koje su primjenile sudije u drugostepenom vijeću Haškog tribunala, u stvari, nešto što, vidjela sam da gospodin Klarin naziva globalno nasljeđe, koje se ne tiče više regiona, nego se tiče cijelog svijeta. Još samo jednu stvar, o obrazovanju mislim da je govorio profesor Puhovski, koliko je bitno da se govori o činjenicama i koliko je bitno da djeca ne znaju. Upravo zbog toga što djeca u Bosni i Hercegovini ni riječ ne uče u svojim udžbenicima o ratu, mislim da je bitno nasljeđe Haškog tribunala, odnosno da je bitno da ono bude prezentirano javnosti na pravi način a ne zloupotrebama kao što je neko govorio o zločincima koji se dočekuju kao heroji. Ja bih toliko. Ne bih više da ne kaže Nataša da zloupotrebjavam svoju funkciju moderatora. I sada će uvodnu riječ na ovom panelu dati gospodin Mirko Klarin, agencija SENSE, koja srećom po sve nas postoji u Hagu jer da nije nje, ne znam kako bi iko kod nas znao šta se dešava. Izvoli Mirko.

Mirko Klarin:

Dobar dan svima i zahvaljujem inicijatorima što su me pozvali i što su mi pružili priliku da govorim. Ja mislim da je ovo moje treće prisustvo na jednoj ovakvoj konferenciji. Bilo je to jednom u Sarajevu, jednom u Zagrebu i mislim da je ovo treći put da sam tu. Izvinjavam se, ja sam juče bio nadmorskoj visini nula ili nekoliko metara ispod toga, tako da sam malo dezorjentisan ovde na 1.550 metara.

Moj pogled na *Nasleđe Haškog tribunala*, napisan je i objavljen u *Glasu za REKOM* i nema potrebe da ga ovde čitam. Ko je zainteresovan može da ga nađe medju dokumentima Foruna, tako da ću navesti samo nekoliko glavnih teza.

Ali počnimo od toga da se za trenutak zamislimo šta bi bilo da nema Tribunala? Da li bismo mi danas bili ovde i razgovarali o pomirenju ili bismo se već pomirili, kako kaže moj prijatelj Lazar, pošto smo oprostili jedni drugima i zaboravili šta je bilo i

idemo napred u sretnu budućnost? Možda bi sve bilo tako. Zapravo, jednom smo to već pokušali, da u ime svetle budućnosti zaboravimo krvavu prošlost pa nam se ta prošlost vratila. Mi smo zločine iz Drugog svetskog rata pomeli pod tepih, leševe zaključali u plakare i to nam se osvetilo, jer je - kada je došao trenutak za to - bilo vrlo lako manipulirati žrtvama iz Drugog svetskog rata, budući da nisu postojale nikakve utvrđene i presuđene činjenice o tome ko je šta kome uradio i zašto i ko je za to odgovoran.

Ono što smatram glavnim nasleđem Haškog tribunala su upravo te utvrđene i presuđene činjenice, te hiljade i hiljade utvrđenih i presuđenih činjenica o tome šta se i kako tog i tog dana u tom i tom mestu širom Bosne i Hercegovine, u Hrvatskoj ili na Kosovu ili Makedoniji dogodilo. I koje će, ako ništa drugo, onemogućiti da neko time manipuliše u nekoj daljoj budućnosti. Jer u bližoj je sve moguće, budući da niko - manje više - ni ne zna za te u Tribunalu presuđene činjenice. Znamo za presude, znamo za godine zatvora, znamo za pravne kvalifikacije ali uopšte ne znamo na čemu se sve to zasniva, jer praktično to nije stiglo do javnosti u ovim zemljama.

Ja sam uvek govorio da stav javnosti u bivšoj Jugoslaviji prema Tribunalu najmanje zavisi od Tribunala i onda sam utvrdio da sam pogrešio, recimo, kod tih poslednjih presuda. Video sam da je - nakon godina i godina neuspešnog tribunalovog outreach rada u Hrvatskoj - bila dovoljna jedna politički motivisana presuda i da se sve preokrene i da Hrvatska postane veliki ljubitelj Haškog tribunala i njegove istine. Ali, dobro, to nije jedina zabluda koju sam u ovih 20 godina, koliko sam u Hagu, imao o Tribunalu. Oni koji su osuđeni na 20 su već na slobodi kod kuće, a ja sam još tamo.

Haški tribunal je, pre svega, utvrdio princip odgovornosti, meni se više sviđa engleska reč *accountability* ali nema bolje na bcs-u od odgovornosti i mislim da ga niko bolje nije definisao od jednog osuđenog ratnog zločinca, Tihomira Blaškića. Pošto su neki ovde citirali Dodika, ja ću se, da tako kažem, pozvati na Tihomira Blaškića koji je po izlasku iz zatvora, nakon devetogodišnje odslužene kazne zbog ratnih zločina u Vitezu, izjavio - *Da nema Haškog tribunala mi bismo i dalje živeli u ubeđenju da je moguće činiti ratne zločine za koje nikad niko neće odgovarati*. I bio je u pravu, jer pre toga nikad niko nije odgovarao ni za kakve ratne zločine.

To je polazna tačka od koje moramo da pođemo u proceni nasleđa Tribunala. Haški tribunal je taj princip *accountability*, odnosno odgovornosti, primenio na relativno malom uzorku od 161 optuženog ali je vrlo uspešno pokrio praktično sve važnije lokacije masovnih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, na Kosovu, a malo i u Makedoniji. I utvrdio je šta se tamo dogodilo. I ponavljam, nikad neće biti previše ponavljati to da su utvrđene i presuđene činjenice najdragocenije nasleđe i da transkripti i baze podataka Tribunala, kako je rekla doktorica Perrin, sadrže pravo bogatstvo zaista. Ali nažalost, malo ko sem naučnika za svoje potrebe, čita te transkripte jer su toliko opširni i obimni i potpuno razumem ljude da to ne čitaju. Kao i da ne čitaju presude koje u poslednje vreme prelaze i po hiljadu stranica.

S tim u vezi, samo jedna mala digresija. Ne znam da li ste приметili da je Pretresno veće u nedavnoj presudi u slučaju Stanišić i Župljanin praktično pristupilo Koaliciji REKOM jer je objavilo aneks presude na, mislim, oko 350 ili 400 stranica sa imenima svih žrtava navedenih u optužnici i sa kratkim opisom okolnosti njihove smrti, što je prvi put. Istina, trebalo je 20 godina da do toga dođu ali možda su i oni čuli za postojanje te Koalicije pa su i oni na neki način napravili svoju knjigu mrtvih.

U Hagu sam praktično 20 godina, prvih 5 za Našu Borbu a poslednjih 15 za Agenciju SENSE. Iz dana u dan pratimo sva suđenja. Napisali smo i na našoj internet stranici smo objavili desetine hiljada dnevnih izveštaja i analiza o suđenjima. Napravili smo skoro 600 polusatnih nedeljnih televizijskih emisija o radu suda. Nijednu radnu

sedmicu od 3. marta 2000. godine nismo propustili sa našim programima. Napravili smo sedam dokumentarnih filmova ali, uprkos svemu tome, moje je osećanje da smo tek zagrebali po površini onoga što je Hag radio u ovih proteklih 20 godina. I da smo možda ispričali, hajde da budem velikodušan, «čak» 10 odsto tribunalove priče. I sad kako se približava kraj mandata tribunala, razmišljamo šta da radimo sa svim tim materijalom koji smo prikupili i koji ćemo prikupiti u ove poslednje dve-tri godine da radimo. Nadamo se, naime, da ćemo uspeti da ostanemo tamo do kraja, iako imamo sve više problema, budući da u međunarodnoj zajednici ratni zločini više nisu prioritet, sad je prioritet borba protiv organizovanog kriminala i korupcije, tako da je zavlada izvesna prezasićenost, zamor tribunalom i ratnim zločinima i onima koji se time bave, uključujući i mene a pretpostavljam da se sa istim problemima susreće Koalicija REKOM i druge nevladine organizacije koje se time bave.

Razmišljamo, dakle, šta da radimo sa svim tim materijalom. U našoj arhivi, trenutno ima oko 20.000 sati izabranog audio-vizuelnog materijala sa svih suđenja održanih u proteklih 20 godina, sa iskazima hiljada i hiljada svedoka, preživelih žrtava, očevidaca zločina, sa dokumentarnim snimcima nastalim u vreme tih zločina i na mestima tih zločina. Tu je, smatramo, onih 90 odsto tribunalove priče koja tek treba da bude ispričana javnosti. Verujemo da će vremenom u javnosti rasti interesovanje za ono što se u proteklih 20 godina događalo u Hagu, da će doći nove generacije koje će postavljati pitanja o tome šta je i kako tamo utvrđeno, spremamo se da sav taj materijal prenesemo u region i da odatle nastavimo tribunalovu priču, jednom kada Tribunal zatvori svoja vrata.

Sad smo u nekoj vrsti tranzicije od Agencije, kako smo funkcionisali u proteklih 15 godina, u Dokumentacioni Centar za tranzicijsku pravdu. I najdalje smo do sada stigli u pripremi Dokumentacionog centra u Srebrenici. Tu su Munira i Kada i ja im se zahvaljujem na podršci. Naime, planiramo da u Srebrenici otvorimo Dokumentacioni centar koji će prikazati na koji način su istraženi, rekonstruisani i procesuirani zločini počinjeni u Srebrenici. Dobili smo prostor od oko 300 kvadrata u okviru Memorijalnog centra u Potočarima, gde ćemo prirediti modernu audio-vizuelnu prezentaciju tribunalovih srebreničkih sudjenja i gde će se smestiti naša baza podataka o tome kako su ti zločini procesuirani u Hagu.

Na isti način razmišljamo o dokumentacionim centrima na još nekoliko mesta: u Sarajevu, Prijedoru, na Kosovu, u Vukovaru. Praktično, želja nam je da materijal iz Tribunala približimo zajednicama na koje se taj materijal odnosi. Zajednicama koje su najteže pogođene kršenjima međunarodnog humanitarnog prava i ljudskih prava. Naravno, mi sve to sami i ne možemo i ne želimo da uradimo, tako da ja koristim ili zloupotrebljavam ovu priliku da vas sve pozovem, sve zainteresovane organizacije i udruženja iz centara kojima se Tribunal bavio proteklih 20 godina da se jednostavno povežete sa nama i da pokušamo to zajednički da uradimo. Radi se o ogromnom poslu i ogromnom materijalu koji ne treba da propadne i ne treba da ostane zaključan negde u nekom arhivu, u nekom skladištu traka, dokumenata i ostalog materijala. Ja sam tu do sutra pre podne i pozivam sve koji su na neki način zainteresovani da saznaju više o tome, mogu vrlo detaljno da im objasnim šta želimo da radimo, da uspostavimo kontakt i da nastavimo da sarađujemo.

Za kraj, mali doprinos debati o pomirenju, ali iz drugog ugla. Mi smo ovde razmotrali proces pomirenja iz raznih uglova: iz ugla akademske zajednice, verskih zajednica, država, REKOM-a, nevladinih organizacija i udruženja žrtava. I propustili smo da pomenemo ugao koji nedostaje a to je «pomirenje iz ugla ratnih zločinaca».

Na kraju suđenja čelebićkoj grupi, mislim da je to bilo 1999. godine, Goran Jelisić, zvani srpski Adolf, osuđen na 40 godina zatvora zbog ubistava u Brčkom, svedočio je

kao svedok o karakteru Esada Landže, zvanog Zenga, stražara iz logora Čelebići. Specijalitet Gorana Jelisića je bio metak iz škorpiona u potiljak ali nad šahtom u logoru Luka koji je vodio direktno rijeku. specijaliteti Esade Landže su bili udarci bejzbol palicom u glavu i po leđjima ili da noge zatočenika polije benzinom i zapali.

Rasprave o odmeravanju kazne su tada vođene na kraju suđenja i Goran Jelisić je tom prilikom svedočio o divnom karakteru tog čoveka, o tome kako ga je, kada je uhapšen i prebačen u pritvor Tribunala, Landžo dočekao i rekao: «Brate Srbije, nemoj da se plašiš, ovde je sve super i mi ćemo ti pomoći...». Pa, onda, kako Landžo dobro kuva, pa kako ih Landžo uči da rukuju konpjuterom, pa kako je pažljiv prema deci drugih osuđenika kad dođu tamo pa ih zabavlja i tako dalje.

I onda je Goran Jelisić opisao kako su pritvorenici imali jedan susret sa tadašnjom predsednicom Tribunala, Gabrielle Kirk McDonald, koja im je rekla da bi ova institucija, to jest Tribunal, trebalo da donese pomirenje u bivšoj Jugoslaviji. «Pa smo mi», sad citiram Jelisića, «pa smo mi o tome razgovarali i zaključili da smo se mi ovde među nama pomirili.» I onda je, sa izrazom velike zabrinutosti, dodao drugi deo zaključka tribunalovih pritvorenika: «Ali, kako će se pomiriti oni naši tamo, to nas brine».

Ne mogu da imitiram ali Jelisić, zaista, u svoje i u ime ostalih pritvorenika izrazio veliku zabrinutost kako ćete se vi pomiriti. I vidimo da je bio s pravom zabrinut.

Nisam psiholog ni sociolog, tako da mogu da dam samo svoju laičku analizu mogućih tumačenja zašto je pomirenje mnogo lakše tamo nego ovde? Prvo, oni su tamo u istom sosu, istoj socijalnoj situaciji, suočeni sa sličnim optužbama i istim «neprijateljima» - Tužilaštvom i sudijama. Drugi faktor koji je doprineo njihovom pomirenju je možda u činjenici da su tada, 1998. ili 1999. godine, u tribunalovom pritvoru uglavnom bile takozvane sitne ribe. Veliki još nisu došli tamo. Svi su manje više optuženi kao neposredni izvršioc, tu i tamo bi se našao poneki od političara (Kordić) ili vojnih zapovednika (Blaškić). Tadašnji upravnik Pritvorske jedinice, koji je prethodno bio u irskom zatvoru, ih je jednom opisao kao *pussycat* u odnosu na irske zatvorenike. Njegov je utisak bio da se radi o ljudima bez nekih snažnih uverenja, da ne veruju ništa a najmanje u neku «uzvišenu stvar» u ime koje su ubijali i mučili ljude. I onda je njima bilo, naravno, mnogo lakše, pošto ništa ne veruju, da se pomire – sad ono, što je bilo bilo je. Treće, za razliku od nas ovde, «oni naši tamo» znaju su uradili, znaju šta se dogodilo i znaju zašta se mire. Uostalom, ako nisu sami znali to, videli su iz dokaza koje im je Tužilaštvo podastrlo, tako da su imali jasnu situaciju i znali su: „Mi smo vama uradili to i to, vi ste nama uradili to i to, hajde da se lepo pomirimo i idemo dalje“. A mi ovde i dalje ne znamo zašto bi trebalo da se mirimo: šta smo mi to učinili njima, a oni nama?

Četvrta stvar koja bi mogla da bude značajna je to što su pritvoru u Hagu, bili u velikoj meri izolovani od pogubnih uticaja kojima su bili podvrgnuti «oni naši kod kuće», izloženi svakodnevnom govoru mržnje, propagandi, neprijateljstvu koje se nastavilo. Govorim o 1998, 1999. godini i imajte na umu da su sve naše vođe i svi gospodari rata bili i dalje na vlasti u to vreme. Tako da su oni, budući izolovani u Hagu, bili slobodni od svih tih pogubnih uticaja kojima ste vi ovde bili izloženi.

To bi bila moja laička analiza, ali mislim da bi onaj fenomen - zašto je pomirenje daleko lakše u zatvoru nego na slobodi valjalo istražiti - sociološkoj, psihološkoj ili psihijatrijskoj zajednici.

Za sada toliko.

Dženana Karup Druško: Hvala Mirku na zaista izvanrednom izlaganju, srećom po Lazara, jer će on reći da smo se ovde svi pomirili. Inače bi nas sve trebalo u taj pritvor

gore u Ševeningen da nam bude lakše. Nekoliko puta tokom svog izlaganja Mirko je pomenuo da je najveći problem što činjenice koje su utvrđene u Tribunalu nisu dospjele do javnosti u regionu. Zoran Pusić iz Građanskog za ljudska prava iz Hrvatske pokušaće u svom izlaganju da nam objasni kako su odluke Haškog tribunala dočekivane u Hrvatskoj i tumačene i zašto su one bile, odnosno, nisu bile dobrodošle. Izvolite. Možete odavde ako vam je lakše.

Zoran Pusić: Dobar dan. Ja sam ovaj zadatak dobio sada, nisam znao unaprijed da moram objasniti selektivne informacije u Hrvatskoj. Pa zapravo, te informacije nisu bile selektivne. Koga je to interesiralo i ko je to htjeo vidjeti, ipak živimo u doba kada to svako može preko Interneta, preko novina poput Ferala, pa onda malo po malo kako su se stvari mjenjale moglo se i preko drugih medija saznati. Naravno, za većinu ljudi koji se za to nisu interesirali, htjeli ili ne, na njih djeluje ono što vide u vijestima i što je uvijek dozirano sa određenom tendencijom. Ja ću govoriti, naravno, prije svega o Hrvatskoj, tu sredinu najbolje poznam ali govoriću o onome što ja mislim i barem da je jedan aspekt ostavštine Tribunala. Ne o arhivi, ne o onome što će biti pohranjeno što je neprocjenjiva vrijednost i za povjest i za povjesničare, nego zapravo šta je Tribunal ostavio po mom mišljenju. Naravno, govorim svoje mišljenje, šta je ostavio lokalno i šta je ostavio globalno. Šta je ostavio na države koje su nastale na području bivše Jugoslavije i šta je ostavio svijetu kao, po mom mišljenju, konkretnu operacionalizaciju ideje da se učini kraj nekažnjivosti političara koji potiču ili su odgovorni za vođenje ratova a često i za tlačenje i zločine nad vlastitim stanovništvom, nad vlastitim građanima, najčešće izabranim po nekim etničkim, vjerskim, rasnim kriterijumima. Haški tribunal je osnovan Rezolucijom 827, 1993. godine, točno prije 20 godina. To je bilo baš u maju 1993. godine. 25.maja. Tako je. Dan mladosti. I u tih 19 godina, recimo, djelovanja, prošao je različite faze. Meni se čini da je ostavština impresivna, što se tiče Hrvatske u 90-tim godinama je i politika i pravosuđe bilo vrlo negativno okrenuto prema Tribunalu. Tribunal je bio sotoniziran. Vodeći političari su smatrali da je to direktno upereno protiv nezavisnosti i suvereniteta zemlje. Kad vam to vodeći političari postave kao kriterij onda to godinama, desetljećima ostaje. Kad smo mi imali u Zagrebu, u Šeratonu jedan veliki skup o Međunarodnom kazenom sudu za bivšu Jugoslaviju, bila je Carla del Ponte i Pokar koji je tada bio predsjednik Suda, onda su vani bili demonstranti. Sjećam se jedne parole velike di je pisalo – Hag je srpski sud. Mislim, nikakvi argumenti, koliko je kojih osuđeno, sasma neproporcionalno. To svako može pročitati, svakome se može reći, svakome se može pokazati. Ti argumenti ne dopiru. Ti ljudi nisu bili prijemčljivi za tu vrstu dokumenata. Međutim, jesu bili prijemčljivi na to kada je politički vrh malo po malo mjenjao svoju retoriku. Slična stvar se događala i sa sudovima. Sudovi su, a tu su među vama, vama ne moram govoriti ništa o tome, 90-tih godina sudovi su bili izuzetno pristrani, otvoreno pristrani i presude su u velikoj mjeri ovisile o etnicitetu žrtve i počinitelja. Recimo, tu je sjedila žena koja je bila žrtva zločina gdje su hrvatski vojnici pobili nekoliko porodica u Novskoj i bili oslobođeni pogrešnom, dapače, kriminalnom primjenom zakona o oprost, jer se on uopće nije na to odnosio, sa brutalnim ubojstvima a onda kada su ljudi koji su slučajno to preživjeli i bili upućeni na građanske parnice da traže odštetu, onda je donesena presuda koja će verovatno još stotinak godina u budućnosti biti primjer sudske sramote gdje sud donosi pravorijek na presudu u kojoj kaže da je nedvojbeno ustanovljeno da su počinioci pripadnici Hrvatske vojske, u uniformama Hrvatske vojske sa oružjem Hrvatske vojske ali da je zločin počinjen izvan radnog vremena. Prema tome, Hrvatska nije odgovorna. I onda su tužitelji osuđeni od tog istog suda na dugogodišnje

plaćanje parničnih troškova, trećina njihove male penzije je odlazila na to. 2011. i 2012. godine prvi puta u izricanju presude za ratni zločin počinocima koji su bili pripadnici Hrvatske vojske je sudac eksplicite rekao – To što ste bili pripadnici Hrvatske vojske nije olakšavajuća nego otežavajuća okolnost, jer ste osramotili svojim ponašanjem Hrvatsku vojsku. To je ogromna promjena i utjecaj Haškog suda ja mislim da je tu u velikoj mjeri bio prisutan. Prisutan zbog toga jer je Haški sud bio uspješan. On je u tih 19 godina od 161 optuženog doveo pred Sud 161 optuženog. Svi oni koji su bili skeptični, posebno kada su uhvaćeni Karadžić pa Mladić, pa Hadžić, ugled Haškog suda je neobično porastao. Oni koji su bili uvijek vrlo negativno raspoloženi prema Haškom sudu, zbog toga što su ga osjećali kao ugrozu svoje ideje nacionalne nezavisnosti su počeli gajiti respekt prema njemu. Svi ljudi koji su poslje postali predsjednici, danas su i sami na Sudu, ali su vikali – Ja sam Mirko Norac, na kraju su suđenje Mirku Norcu koje je uz velike muke hrvatsko pravosuđe na kraju obavilo. Suđenje Glavašu, koji je bio general i vrlo moćan političar, je hrvatsko pravosuđe bez Haškog suda, takoreći bez Haškog suda ali Glavaš nije bio optuženik pred Haškim sudom, je samostalno obavilo. To su bile značajne promjene. I poznato je da vas niko ne može tako, nikakva kleveta, nikakva lažna optužba ne može vam toliko zla nanjeti koliko vlastiti postupci. To se sa Haškim sudom dogodilo sa presudama u slučaju Gotovina, Markač i u slučaju Perišić. Da se to dogodilo na nekakvom općinskom sudu u Gospiću, da ste imali prvosupanjsku presudu od 24 odnosno 27 godina a drugostupanjsku od nula, svako od nas bi rekao – Pa to se može dogoditi samo kod nas. Međutim, to se nije dogodilo kod nas. To se dogodilo na najprestižnijem, najuglednijem sudu na svijetu. I to je dovelo mnoge ljude koji su godinama branili taj Sud, u smislu da su tvrdili da je on jedan značajan civilizacijski iskorak, što ja mislim i danas, da su se našli u situaciji da su vam u Hrvatskoj najbolju prognozu za presudu dala Biskupska konferencija koja je rekla da će Gotovina i Markač biti oslobođeni zato što će oni organizirati noćno bdenje za njih, to je bilo dosta točno. Sve druge prognoze, jedan notorni komentator Večernjeg lista koji je godinama sotonizirao Haški sud, večer prije toga, tako da je to izašlo točno 16. kada i presuda, je napisao – Koju god presudu donese Haški sud, ona će biti nepravedna. Naravno, mogli bi tu govoriti vrlo dugo. Ostaje ovo pitanje za koje ja mislim da je važno za nasljeđe Haškog suda. Na Haškom sudu osuđeni su predsjednici država, gotovo cijelo vojno i političko rukovodstvo Republike Srpske, veći dio političkog i vojnog rukovodstva Herceg-Bosne, predsjednik Srbije, premijer Srbije, hrpa generala. Mnogi ljudi po zapovjednoj odgovornosti. Najedanput se ovdje stalo. Zašto? Ja sam zbilja protivnik bilo kakve teorije zavjere ali ja naprosto objašnjenje nemam. Osim da se tu prvi puta videjelo, Haški sud sudi pojedincima. Haški sud sudi fizičkim osobama, ne državama, ne strankama u svom Statutu. Međutim, ako vi sudite predsjednika, ako sudite vodeće generale, naravno da je ta granica vrlo blizu i da zapravo vi počinjete suditi ratu kao takvom. Ono što ja mislim da je jedna od najvažnijih ostavština Haškog suda, da je to korak, vrlo bliz korak i da su ove zadnje presude znak da su se neki tog koraka preplašili. Prema tome, da se rat kao društvena djelatnost kriminalizira kao što je danas kriminalizirano trgovanje robljem. Ja se nadam da ćemo jedanput ratove tako gledati. Svako od nas ko je učio povjest zapravo zna da je učio samo niz ratova. Mislim da smo na pragu toga, i da je Haški tribunal vrlo važan korak u tom smjeru, kao što je, recimo, bila neuspješna Liga naroda a kao što su uspješne Ujedinjene nacije. Iz Lige naroda su velike sile izlazile, iz Ujedinjenih nacija nikome ne pada napamet da izlazi. Treba neko vrijeme i možda je to previše optimistično ali u ovom debaklu Haškog suda, što ove presude jesu, naprosto i sa pravnog stanovišta i sa stanovišta obeštećenja žrtava, bez obzira da li su konkretni

ljudi bili krivi ili su bili nevini. Mislim da je to ogolilo taj problem da je Haški sud zapravo vodio cijelo društvo u jednom dobrom smjeru. Poštovanje njegovo je iniciralo poštovanje niza drugih sudova, među ostalim Međunarodnog kaznenog suda i da će jedanput to voditi onome što ostaje pred REKOM-om kao nevladine organizacije a da to nije pomirenje. To nije pomirenje stavova, nego je to promjena stavova. Mi se s nekim stavovima nikad nećemo pomiriti. Možemo se pomiriti s ljudima koji možda promjene svoje stavove. Hvala.

Dženana Karup Druško: Hvala gospodinu Pusiću. Sigurno da se složimo da bismo o Hagu i onome što je urađeno u Tribunalu i nasljeđu mogli danima pričati. Ali naš sledeći panelista će govoriti o dijelu haškog nasljeđa koje se odnosi na ulogu MUP-ova i službi u regionu, što je naravno, jako, jako bitno. On je radio jedno vrijeme kao analitičar u Haškom tribunalu i ja moram reći da je njegov rad o Republičkom MUP-u u Bosni i Hercegovini jedan od najboljih koje sam ja pročitala. Danas, naravno, neće biti toliko vremena ali svakako Christian Nielsen će govoriti o ulogama službi i MUP-ova u ptoteklom ratu.

Christian Nielsen: Hvala. Dobar dan svima. Ja ću kratko pričati o predmetu ovog panela sa svog gledišta, gledišta bivšeg haškog analitičara koji je bio odgovoran za analizu raznih ministarstava unutrašnjih poslova u Hagu. Više puta sam pričao o nasljeđu Haškog tribunala. Može se reći da ću danas govoriti o istraživačkom nasljeđu jednog važnog aspekta rada svog tribunala. Danas je 18. maj. Prije pet dana bio je 13. maj. Taj datum danas u zemljama bivše Jugoslavije ne znači puno. Ali u staroj Jugoslaviji 13. maj bio je Dan bezbednosti. Svaka naučna knjiga o socijalističkog Jugoslaviji opisuje kako su bezbednosne službe bile ključni i sastavni dio te države, jedan od najvažnijih stubova tog društvenog sistema. Tito je nekad rekao da je najbezbednija jedna zemlja kada je sam narod čuva. Ali kada je raspad Jugoslavije počeo, neki, kažem neki, ne svi, ali neki vodeći pripadnici bezbednosnih službi su često i veoma aktivno učestvovali ne u odbrani Jugoslavije, nego u rušenju te države. I dali su ključni doprinos i u uspostavljanju etničko homogenih država i u ratnim zločinima, zločinima protiv čovječnosti i u genocidu. Ja lično podržavam Inicijativu REKOM, ali kao historičar koji piše historiju o MUP-u u socijalističkog Jugoslaviji, a koji je ranije proučavao i svjedočio o MUP-u u devedesetim godinama u Hagu, meni se ponekad čini da se u bivšoj Jugoslaviji, pa i u Haškom tribunalu, iz jasnih pravnih razloga što se tiče Haga, bavimo se samo devedesetim godinama. Međutim, zabrinut sam da u odnosu na druge postsocijalističke zemlje u Istočnoj Evropi, ključna pitanja oko uloge bezbednosnih službi u bivšem zajedničkom društvu kao da nisu postavljena u bivšoj Jugoslaviji. Moja je teza danas, da ako zaista hoćemo razumjeti i analizirati dešavanja devedesetih, i ako ćemo zaista stvoriti stabilniju i bolju i, nadam se, zajedničku budućnost, onda moramo dobro proanalizirati i historiju socijalističke Jugoslavije, pogotovo historiju njenih političkih i bezbednosnih struktura u sedamdesetim i u osamdesetim godinama, pa i ranije. Da se razumijemo, istraživanje po tim pitanjima nikako, nikako ne isključuje ono istraživanje koje traže učesnici u Inicijativi REKOM. Naprotiv, sve je to jako povezano. Treba baciti naučno svjetlo, na primjer, na povezanost pripadnika KOS-a i Udbe sa jedne strane, i nacionalističkih ekstremista sa druge strane - jedna povezanost koja je tokom osamdesetih godina rođena u svim republikama bivše Jugoslavije. Vidimo u arhivskoj građi da su rukovodeći kadrovi službi pružili ruku svim nacionalistima, a za uzvrat su ti kadrovi dobili nešto jako značajno, dobili su amnestiju. Gledamo li na Hrvatsku, onda je

kristalno jasno da je Tuđman odbio bilo kakvo krivično ili političko gonjenje Josipa Perkovića i drugih pripadnika Udbe u Hrvatskoj, bez obzira što su Perković i njegovi ljudi decenijama obradili i Tuđmana i skoro sve njegove pristaše i u Hrvatskoj i u inozemstvu. Gledamo li na Srbiju, onda je jasno da je Služba državne bezbednosti u Srbiji igrala veoma važnu ulogu u društvu, uključujući i verske zajednice. Evo, citiram iz analitičkog izveštaja Službe državne bezbednosti saveznog SUP-a koji sam pronašao u arhivu. Citat: "Stalnim prisustvom službe u toku pripremnog tela Sabora Srpske pravoslavne crkve stvoreni su opet uslovi da lojalna grupa među episkopima nastupa organizovanije, i da se odlučnije zalaže da se najvažnija pitanja u Saboru reše na nama zadovoljavajući način." To je iz sedamdesetih godina. Zbog toga u bivšoj Jugoslaviji nismo dobili nikakvu lustraciju bivših službi. Nemamo, osim u Sloveniji, slobodan pristup arhivama tih službi, i uglavnom nisu postavljana ona pitanja koja naučna literatura o tranzicionoj pravdi u drugim zemljama istočne Evrope smatra ključnim i neophodim za uspješnu tranziciju. Ovdje, u Bosni i Hercegovini nemamo slobodan pristup svim arhivima, djelimično zbog toga što su oni naravno uništeni tokom rata, ali djelimično zbog toga što se neki dokumenti nalaze u takozvanim privatnim arhivima, kod kuće kod bivših oficira tih službi. Neki su pak u državnim arhivima, ali eto ironije, ne možemo ih vidjeti. Zašto? Ne možemo ih proučavati zbog pečata državne tajne. Izgleda da niko u ovoj zemlji danas neće skinuti oznaku državne tajne sa tih dokumenata: oznaku državne tajne jedne danas nepostojeće države. Što više, nailazimo ponekad na nekritičan i nostalgican pogled na bivšu zajedničku državu, zbog toga što je ona ipak bila toliko bolja, tu se slažemo, od svega onoga što je krenulo od 1991. godine pa nadalje, barem do 1999. godine. Ali kad ja vidim dokumente iz Saveznog SUP-a iz šezdesetih i sedamdesetih godina koji zagovaraju, i sada opet citiram iz šezdesetih godina "preventivno logorisanje unutrašnjih neprijatelja" socijalističke Jugoslavije, "preventivno logorisanje", i kad ja vidim da taj isti dokument spominje, odnosno predlaže kategorizaciju zarobljenika koji u mojim očima, kao analitičara Haškog suda, u potpunosti liči na istu kategorizaciju koju sam ja vidio u Omarskoj, u dokumentima u Omarskoj iz 1992. godine, onda ja vidim jedan predmet koji povezuje razdoblja prije i poslije 1991. godine. Trebamo proučavati nasleđe onog birokratskog nacionalizma, da koristim izraz Ive Banjca, i to je jedna vrsta nacionalizma koji je i dan-danas veoma živ u Dejtonskoj strukturi. U epistemološkom smislu, imamo jedan problem ako samo razmatramo sve od 1991. godine pa nadalje. Na kraju, opet da se razumemo, ne prihvatam ja senzacionalističku tezu o sveprisutnosti KOS-a i Udbe u tadašnjem ili današnjem društvu. To je jedna popularna teza koja prečesto dolazi do izražaja u ovdašnjim medijima kada novinari i njihovi sagovornici ili ne znaju nešto objasniti, neće nešto objasniti ili kad hoće diskreditovati svog protivnika. Niti zagovaram televizijske serije kao što je ona na HRT-u o tajnim službama lani, čiji je čini mi se glavni zadatak bio da pokaže, eto opet da su Hrvati najveće žrtve bivše Jugoslavije. Kao i kolega Hrvoje Klasić, nemam ništa protiv dokumentaraca o historiji, ali ta je serija bila žalosno loša. Ne, ja se zalažem za pristup arhivima ministarstava unutrašnjih poslova, ministarstava pravde, ministarstava odbrane bivše Jugoslavije i za dugotrajan i ozbiljan rad na istraživanju ovakvih pitanja, molim vas, ali molim vas lepo bez takozvane crne ili crvene ideologije u dnevnom redu za istraživače. Da se ova krupna pitanja sagledaju sa stanovišta historije i sa gledišta dokumentacije, ne samo devedesetih godina, nego i iz razdoblja od 1945. do 1991. godine. Evo na kraju, rekli su svojevremeno u socijalističkoj Jugoslaviji da „Ozna sve dozna“. Volio bih da i mi sve doznamo. Ali veliki posao nas i dalje čeka. Hvala.

Dženana Karup Druško: Hvala Christian-u na odličnom izlaganju i zato što je kao analitičar Haškog tribunala doprinijeo da se puno toga sazna i da njegov rad bude dijelić tog obimnog naslijeđa. Katarina Ristić govoriće o tome kako političke elite u regionu predstavljaju Haške presude, govore o ratnim zločinima, a s druge strane šta je Haško naslijeđe. Izvoli, Katarina.

Katarina Ristić: Dobar dan svima. Ja se zahvaljujem na mogućnosti da govorim ovde i predstavim rezultate istraživanja koje sam radila u poslednje tri i po, skoro četiri godine. Rećiću par reči o samom istraživanju ukratko da znate šta sam radila, i na osnovu čega tvrdim ovo što tvrdim. U samom istraživanju ja pratim šest suđenja pred Haškim tribunalom. To su Mrkšić, Gotovina i Milošević, za rat u Hrvatskoj i Kunarac, Orić, Krstić za rat u Bosni. U prvom delu analiziram legalna dokumenta, za šta su optuženi i za šta su osuđeni u prvoj i u drugoj presudi. U drugom delu dajem svedočenje žrtava, ono što je rečeno tokom suđenja, a onda pratim predstavljanje suđenja u onom što sam ja nazvala zajednica počinitelaca i zajednica žrtava. Ove termine je uvela Meri Fulbrok, i to nisu nacionalne zajednice, reč je o zajednicama koje mogu ići van nacionalnih do regionalnih i transnacionalnih struktura. Ugao iz koga je vršena analiza jeste ugao za koji ja mislim da ga možemo nazvati ugao tranzicione pravde ili neke transnacionalne pravde, gde pravda nije nacionalno određena u uskom smislu. Moje glavno pitanje jeste kako su korišćeni legalni narativi i ono što je Haški tribunal utvrdio, u javnim diskursima i kako su oni korišćeni za formiranje kolektivnog sećanja u Srbiji, Bosni i Hrvatskoj. Pre nego što na to pitanje dam odgovor, hoću da kažem da formiranje kolektivnog sećanja ima jedan jako važan cilj, a to je da homogenizuje jednu grupu, da da mogućnost da se stvori neka zajednička slika prošlosti i da omogući stvaranje kakvog-takvog nacionalnog identiteta. U tom smislu, jasno je da se u sve tri države više vodile tim političkim interesima, gde su u fokusu bili počinioci i moralna odgovornost prema počiniocima iste zajednice, a ne prema žrtavama druge zajednice. I mnogi istraživači su o tome govorili, o tome se jako puno piše i to nije ništa novo, naravno. Ono što je zanimljivo u ove tri države ako ih uporedimo, jeste da su legalni narativi korišćeni različito. Bosna je najdirektnije i najviše koristila presude za formiranje sopstvenog nacionalnog identiteta, zato što su mnoge presude potvrdile najvažniji zločin, pre svega genocid u Srebrenici i samim tim su postale odlična osnova da se iz toga dalje formira to neko zajedničko, grupno sećanje na rat. To sećanje, prateći Aleidu Asman možemo nazvati 'sećanjem žrtve' - ono je potpuno fokusirano na narativ žrtava, pre svega žrtava Srebrenice, ali i uopšte žrtava Bošnjaka u Bosni. Nešto ambivalentniji odnos prema legalnim narativima postoji u Hrvatskoj, gde se narativi koji potvrđuju da je Hrvatska bila žrtva, da se oni koriste u stvaranju nacionalnog identiteta, ali ovaj put ne u stvaranju identiteta nacionalne grupe, nego države. U tom smislu mi ovde možemo da govorimo o 'sećanju pobednika' koje se primarno ne bavi žrtvama i ne bavi se zločinima nego se bavi herojima i bavi se uzdizanjem generala, bitaka, i nasleđem tih bitaka za kreiranje države koja je najvažnija stvar o kojoj se javno govori. U slučaju ova dva sećanja, u slučaju sećanja žrtve i sećanja pobednika imamo delimično korišćenje legalnih narativa, u onom stepenu u kojem ove presude i ovi procesi doprinose formiranju ovakvog sećanja. Najproblematičnija je, naravno, situacija u Srbiji zato što u Srbiji vlada pre svega konfunzija jer je malo, da ne kažem nimalo, legalnih narativa koji mogu da se koriste za neku upotrebljivu priču o prošlosti, iz nacionalističke perspektive naravno. Ja bih rekla da ta situacija najviše podseća na ono što Asman zove 'sećanje gubitnika', jer tu imamo prećutkivanje, poricanje, tek povremen govor o tome šta se desilo i jako negativni odnos prema

Tribunalu, koji je zapravo "instrument stranih sila" koji radi protiv Srbije, i tako dalje. Ali ono što je važno jeste da u odnosu između Srbije i Hrvatske u tim 'ratovima sećanja', da ih tako nazovem, postoji izvesna simetrija, i ta simetrija pomaže da ove dve strane nastave to neko prepiranje ko je kome šta učinio. Tu postoje dve strane, npr imate s jedne strane Ovčaru, s druge strane imate Oluju, i to nekako funkcioniše, taj nazovi dijalog. Situacija sa Bosnom u odnosu na Srbiju je specifična jer genocid u Srebrenici predstavlja asimetrično zlo, tako da kažem, ponovo prateći Asman. Asimetrično u tom smislu da zahteva dodatni ili atipični moralni odgovor. Vi ne možete da se pozovete na neki drugi zločin koji bi onda na neki način bio pandan genocidu u Srebrenici. U tom smislu su zahtevi, moralni zahtevi koji se onda naravno pretvaraju u političke zahteve žrtava u Bosni, specifični i značajno drugačiji od zahteva u druge dve države. Sada ako imamo sve ovo u vidu, pitanje je šta bi se zapravo zahtevalo od ove dve zajednice kada su u pitanju legalni narativi i suočavanje sa prošlošću. Potpuno su različiti zahtevi, jedno je ono što se očekuje od zajednice žrtava, a drugo je ono što se očekuje od zajednice počinitelaca. Od zajednice žrtava se očekuje da prihvati da su presude kakva-takva pravda i da su neki počinioci koliko-toliko kažnjeni. Moje istraživanje pokazuje da se to nije desilo. Skoro nigde i skoro ni u jednom slučaju nisu zajednice žrtava bile zadovoljne u tom smislu da bi rekle da su te presude zapravo donele neko zadovoljenje u smislu pravde. Naprotiv, presude su korišćene da se stvaraju nove optužbe i da se kreira prebacivanje kolektivne krivice na drugog. Sad ovde govorimo o sve tri zajednice žrtava i tu nema neke značajne razlike. U Bosni će se tražiti genocid od 1992. godine i za više mesta, u Hrvatskoj će se tražiti ne „samo“ masakr npr na Ovčari, nego će se tražiti genocid, i agresija Srbije. U Srbiji će se tražiti genocid za Oluju, i tako dalje. Sa druge strane, od zajednice počinitelaca se očekuje da čuje narative žrtava koje si su izrečeni tokom suđenja i da na neki način obznani da zna šta se desilo, da na neki način iskaže svoje poštovanje, da iskaže svoju moralnu obavezu prema žrtvama. U sva tri slučaja ovo se takođe nije desilo. Legalni narativi žrtava koje mogu da se čuju u Haškom tribunalu ne dolaze do zajednice počinitelaca. Oni se prenose u zajednicu žrtava, dakle perpetuiraju se u okviru iste zajednice koja ih doživljava kao potvrdu onoga što oni već znaju, da su oni bili žrtve. S obzirom da ne postoji ovaj prekid, tako da kažem, ne postoji ovaj ulazak govora žrtava i narativa žrtava u zajednicu počinitelaca, što je bilo jedno od očekivanja u smislu suočavanja sa prošlošću, može da se postavi pitanje kakav je onda zaista uticaj, šta je to što je ostalo od suđenja u Haškom tribunalu? Sve ovo zapravo kaže da naše javnosti sa radom Tribunala uopšte nisu upoznate. Ako je Sensa koja je toliko izveštavala o suđenjima, kako ste rekli izvestila o 10% događaja u Tribunalu, onda bih ja rekla da ono što je došlo do javnosti nije ni 0,01%. Ono što su mediji preneli, i ono čime su se političari bavili, to sa suđenjima, sa svedočenjima žrtava skoro da nema nikakve veze. U tom smislu na zajednicama ove tri države, jeste da zapravo otkriju, tek otkriju u nekom budućem radu šta je to nasleđe Haškog tribunala. Hvala vam.

Dženana Karup Druško: Svi koji imaju pitanje vezano za naslijeđe Haškog tribunala, mogu sad postaviti, jer panelisti su svakako u sali, direktno mogu odgovoriti. Ja ću da postavim prvo pitanje. S obzirom da sam novinar, da godinama pratim Haški tribunal, i da prenosim šta se radi u Haškom tribunalu, zanima me da li iko u ovoj sali ima odgovor na pitanje na koji način prijeneti haško nasleđe, pod tim mislim na presude, na svjedočenja, na sve činjenice utvrđene u Hagu, u različite zajednice o kojima je govorila Katarina, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u regionu. Voljela bih zaista da se malo o tome otvori rasprava, jer to jeste veliki problem. Ja kao novinar, što kaže Mirko, nemam odgovor kako da to uradimo, jer čak

ni uloga medija tu nije presudna, jer mi pišemo, ali te informacije ponekad jednostavno ne dolaze do onih do kojih treba.

18.15 – 18.45h

Završna debata

Moderator: Bekim Blakaj, Fond za humanitarno pravo Kosovo

Izveštači:

Nenad Golčevski, Fond za humanitarno pravo

Bekim Blakaj: Dobar dan, ja sam Bekim Blakaj iz Fonda za humanitarno pravo Kosovo. I ja ću iz praktičnih razloga, da uštedimo na vremenu, pričaću na BHS jeziku. S moje desne strane je moj kolega Nenad Golčevski iz Fonda za humanitarno pravo Srbija. Najavljeno je bilo od strane Nataše da zbog toga što smo juče i danas primetili da je bilo nedovoljno prostora za debatu od strane učesnika, i rešeno je da se ta sesija preinači i da bude sesija za debatu sa vaše strane, a ne od strane panelista koji su bili predviđeni za ovu poslednju završnu sesiju. I naravno dobili smo saglasnost svih panelista, i to je dobro, tako da ja bih dao reč Nenadu, samo da objasni da imamo jako kratko vreme.

Nenad Golčevski: Hvala, Bekime. Bližimo se kraju ovog Foruma. Otvoreno je jako puno pitanja, izrečeno je jako puno interesantnih stavova, jako puno komentara i sada svi imaju priliku da se osvrnu, da daju svoje refleksije. Verovatno ste imali mnoga razmišljanja, mnoge asocijacije tokom samih izlaganja i sada vas pozivam, ali na žalost i dalje imamo nekih 40 minuta do kraja ili još manje, pa ću vas zamoliti da se ograničite, bez obzira da li je pitanje ili komentar, do dva minuta. Ukoliko neko ima direktno pitanje ili komentar koji se nadovezuje na nešto što je prethodno rečeno, signalizirajte mi to i onda ću vam direktno dati reč. Inače ćemo voditi redosled po kojem ste se javljali za reč. Usput ćemo možda napraviti neko povezivanje sa onim što je rečeno od strane panelista tokom ova dva dana. Videli smo ovde jedna ruka, ovde, dve, i tu jedna za početak, pa ćemo posle dalje. Hvala. Samo molim da se predstavite na početku pre nego što postavite pitanje ili komentar.

Mirko Kovačić: Moje poštovanje i pozdrav svima. Ja sam Kovačić Mirko iz Vukovara, inače sam logoraš iz Stajićeva u Srbiji. Jedan kolega, logoraš kao ja, žalio se da niko ne priča o logorašima. Ni ja neću pričati, to je dugačka priča. Ja sam matematičar, strojar i konstruktor, ja ću vam objasniti šta je dijalog u jednome logoru. Ja sam iz podruma doveden u logor. Bio sam starac od 61 godine, sa sinom sam doveden u Stajićevo. Drugi dan je s nama bio i jedan podvornik koji je umirao od šećerne bolesti, inače je bio podvornik kod moje supruge u SDK, stariji znaju šta je SDK. Ja sam rekao komandantu Živanoviću Miroslavu, bez pardona: ovaj čovek umire, to je taj i taj i tako dalje, a šta da radimo? Pa, on reče: znate šta, njemu je potreban neki lijek, on dobija svaki dan to, potrebna mu je masaža radi protoka krvi. Ko će to da radi? Rekoh: „moj sin, on je profesor fizičkog odgoja, a ja ću paziti na njega“. Bila je jedna mala prostorija u tom Stajićevu gde su se telile krave, i tu smo bili smešteni nas pet staraca. I počela je vježba, nije bilo vode pet dana u logoru, pa je moj sin dobio stražu i išao je dva kilometra preko njive, negde na neki bunar, tako da su ti bolesnici dobili i vodu. Da bi bila najavljena poseta Međunarodnog Crvenog križa na čelu sa gospođom Meri, koja je došla u Stajićevo i sa pratnjom iz Beograda dve prevoditeljice engleskog jezika, ja sam za engleski dupe-glava. Ja znam talijanski, njemački i češki. Tako da sam koristio ta dva jezika, ona je bila Talijanka, i ja njoj

pojasnim šta je ovdje, šta se čini, šta se radi. Kad je ona otišla, dolazi sada Živanović i počinje dijalog. "Šta ste vi njoj rekli?" Rekoh: "Rekao sam da se ovaj gospodin razbolio, da ste vi priskočili u pomoć tako i tako, hvala vam". Drugi put dođe, pita "Kako su bolesnici?" svaki dan. On je bio dežurni i dolazio u logor do tri, četiri sata posle podne, a noću su razbojnici drugi, pripadnici raznih partija ondašnjih tamo, pravili nered, mučili ljude, tukli i tako dalje, a on to nije čuo. Ja sam i to njemu rekao nakon par dana. "Pa šta da radim?" On meni kaže: "Gospodine Kovačiću, pazite". Ja sam kazao: "Druže pukovniče", ja njemu rekoh. Kaže ovako: "Znate šta, gospodine Kovačiću, ja nisam išao u Akademiju da učim i da budem komandant logora, ja sam vojnik". Dobro, hvala lepo. I smestio je ove bolesnike naše u sobi, bili su u jednom drugom dijelu logora tako da je spasio te bolesnike. Njih je bilo pet-šest. I sad na kraju, bonbon, bivam, naredjenjem gospođe Meri koja je otišla i nakon deset dana trebali su biti pušteni iz logora, 24 nas je bilo starijih od 61 godinu, po međunarodnim zakonima nismo bili vojnici, bili smo civili, i 28 je bilo maloljetnika. Ujutro u 6:00 sati, još nije bilo ono postrojenje, nije se pjevala himna, mi smo je ponavljali u staroj jugoslavenskoj firmi bila je ona "Proklet bio izdajica", i tako dalje, morao sam dva puta da pevam. Postrojimo se, ja sam bio na redu i toga dana moj sin je imao rođendan, a zna engleski, razgovarao je sa gospođom Meri. I gospođa Meri s njim razgovara, on me prati, mi smo u stroju starci, oni su sa strane, dođe, i ona njega poljubi, i dođe kod mene gospodin Živanović, pukovnik, ne drug, gospodin: "Šta radi Darko?" Pošto je do sada pazio na starce. Ja kažem: "Pukovniče, on ima danas rođendan." On je uzeo memorandum Ženevski, gde su bila otkucana imena tačna naša i dopiše olovkom Darko Kovačić. I tako sam ja izašao sa sinom van. I da završim, šta je dijalog. I sada sam već treći put pozivan na Županijski sud u Osijeku. Neko je tužio od rukovodilaca logoraša Živanovića kao glavnog mučitelja, kao glavnoga ne znam ovo i ono. Ja sam uporno ponovio ovo što sam vama rekao, i stojim iza Živanovića kao jednoga korektnoga, istinskoga, pravoga vojnika, a nikakvoga mučitelja. Evo, to se postiže dijalogom. Hvala lijepa.

Bekim Blakaj: Hvala vam, gospodine Kovačiću, što ste podelili s nama ovo vaše iskustvo. Ovo pokazuje da je vrlo potrebno da na ovakvim forumima imamo posebnu sesiju posvećenu žrtvama i njihovim pričama. Evo, novi govornik.

Dragan Pjevač: Ja sam Dragan Pjevač, član Koalicije za REKOM. Hteo bih da ukazem na dve stvari vezane za haške presude. Pre svega, kao uvod da pohvalim uvodničare, sjajni su uvodi, vrlo teško se ne složiti sa onim što su oni rekli. A posebno želio bih naglasiti da nasleđe Haškog tribunala, i sva dokumentacija, jako su važni. Da je jako važna i da je dragocjena. I onaj drugi deo, ovdje je naglašen, da nije bilo Haškog tribunala, mnogi bi mislili da je normalno i dozvoljeno u ratu činiti šta god im padne na pamet. Javnost u Srbiji vrlo malo znala o zločinima, a to malo što je znala sad otprilike i nije je briga. A javnost u Hrvatskoj isto tako ono što je znala nije vjerovala, a sad nakon svega, oni ljudi kao što su Vesna Teršelič iz Dokumente, Zoran Pusić, Žarko Puhovski, oni su bili izdajice, a sada su izdajice na kvadrat. I sada taj deo, pitanje kako dalje? Prvostepena haška presuda generalima je bila na 1300 stranica, tri sudije jednoglasno, preko 200.000 proteranih, preko 1800 ubijenih, od toga 1212 civila, po našoj evidenciji. Za taj deo apsolutno do sada niko nije pravosnažno osuđen. I to je Srbima iz Hrvatske bila zadnja nada za pravdu, istinu, poverenje i tako dalje. Šta sada i kako dalje i kako se suočiti s istinom na ovim našim prostorima, nakon svega toga? Ja ukazujem na taj deo problema. Meni je drago, i zbog toga snažno, snažno podržavam Inicijativu REKOM, meni je drago da su ovako

ozbiljne diskusije i da se ovako ozbiljno prilazi ovoj temi. Ja samo molim da nastavimo i da ne prestajemo. I na kraju završavam, jedna krasna definicija rata, izvinite me što, to je dao Ajnštajn, koji je rekao: „rat se sastoji u tome da se ljudi mada jedni druge ne poznaju, međusobno ubijaju na zapovest ljudi koji se vrlo dobro poznaju, a uzajamno se ne ubijaju“.

Nenad Golčevski: Hvala, gospodine Pjevač. Mislim da je ovo što ste rekli se u principu veoma lepo nadovezuje na ono što smo čuli u poslednjoj sesiji, a to je o važnosti i presuđenih činjenica, a i dokumentacije koja je sakupljena tokom procesa u Haškom tribunalu i značaju koji će to nasleđe imati, verujemo ili nadamo se, za buduće generacije, više nego za današnje generacije i današnje interesovanje, pre svega u smislu politike. Imali smo ovde jedno pitanje, a posle, dajem reč i učesnicima u zadnjim redovima.

Nepoznat govornik: Imam jedno malo konkretnije pitanje, u vezi sa centrom za dokumentovanje Haškog Tribunala. Nisam siguran da li sam dobro informisan - u Makedoniji se govorilo o mogućnost, i ili je u pitanju bila ponuda od strane Haga, o instaliranju Centara za dokumentovanje odnosno informativnih centara u državama bivše Jugoslavije, zahvaljujući kojima će organizacije ili pojedinci imati pristup dokumentaciji Haškog Tribunala u slučajevima koje se tiču njihovih država. Da bi se instalirali takvi centri, određena nacionalna vlada treba da prihvati ovu ponudu. Koliko sam ja čuo, Makedonija nije bila zainteresovana za tako nešto. Možete li mi nešto reći o ovom pitanju - o slučaju Makedonije, ali takođe i o slučaju drugih država. Hvala!

Bekim Blakaj: Hvala na pitanju koja se odnosi na informativne centre koji će biti instalirani širom zemalja bivše Jugoslavije. Hoćemo li dobiti odgovor sada, ili ćemo nastaviti sa drugim pitanjima?

Nepoznati govornik: Kako god želite.

Teke Bokshi: S obzirom da imam slično pitanje vezano za odlično predavanje Mirka Klarina iz agencije SENSE, verujem da je u interesu... Iznenađen sam jer sam znao da broj osoba koje su procesirane u Tribunalu nije naročito veliki, ali sam mislio da je veći od ovog. Možete li nam objasniti - koliko njih je oslobođeno, koliko njih je osuđeno? Znamo da je relativno mali broj njih sada u procesu. Još jedan problem kojeg je pominjala gospođa Dženana, u vezi sa promenama međunarodnih standarda Tribunala - video sam njen materijal. Da li je moguće da nam ona objasni o kakvim promenama je reč?

Bekim Blakaj: Već imamo tri pitanja - jedno o informativnom centru Haškog Tribunala, a sledeće pitanje je za gospodina Mirka Klarina. On trenutno daje izjavu za štampu, tako da ćemo nastaviti sa gospodinom Prenk Gjetaj.

Prenk Gjetaj: Izvinjavam se, verujem da ćete staviti slušalice. Ja sam predsednik Komisije Vlade Kosova za nestala lica, i rekao bih dve ili tri rečenice o tome. Ako se neko bavi zaključcima ovog sastanka, odnosno sednice, pre svega bi konstatovao da više nismo u prostoru bivše Jugoslavije. Međutim, ja imam jednu primedbu jer je neko od ovde prisutnih pozdravio u ime Jugoslavije sve one koji su živeli u bivšoj

Jugoslaviji a nisu slovenačkog porekla. Pre svega, mi nismo u mogućnosti da istražujemo da bismo saznali istinu, jer gospodin kaže „arhive su zatvorene“. Dok su arhive zatvorene, ja ne znam kako ćemo naći dokumentaciju i saznati istinu, jer ako ne saznamo istinu svakako da će biti teško suočavati se sa prošlošću i na kraju postići konačno pomirenje. Drugo, gledano iz ugla kulturnog konteksta, pomenuto je da ljudi koji se bave kulturom treba da pripreme odgovarajući teren, da stvaraju mogućnosti za pomirenje i institucijama i građanskom društvu. Dok nedostaje ovakva građanska, intelektualna, stvaralačka hrabrost, naravno da je pomirenje teško jer nas nazivaju različitim imenima: fašisti, nacisti, nostalgici, neonacisti, izdajnici itd. Ja sam imao priliku da u Beogradu čujem uvrede upućene Nataši Kandić - navodno da je ona izdajnik. I to se dešava. S druge strane, iz perspektive nacionalnog aspekta, istorija se piše loše. Naravno da tu igraju ulogu i verske institucije. Iznenadilo me je ono što je juče rečeno - u životu, to se oseća drugačije i stiže se utisak da Bog pripada Bosni, Hrvatskoj ili Kosovu, ili da su Hrist ili Muhamed rođeni samo na Balkanu i nigde drugde. Znači, upravo ovde uloga verskih institucija mora da promeni takav pogled na stvari. S druge strane, neko je spomenuo da je dobro što su ratni zločinci osuđeni, jer bi neko pokušao da nastavi sa zločinima. Da li su svi ratni zločinci osuđeni? Da li i dalje nastavljamo da ih pokrивamo, sakrivamo one koji su počinili zločine? Dakle, pomirenje je veoma teško, posebno u smislu kategorije koja je trenutno najpogođenija na nivou prostora bivše Jugoslavije, a to je kategorija nestalih. Još je veliki broj nestalih - samo na Kosovu se 1750 ljudi još vodi kao nestalo i dokle god se njihova sudbina ne obelodani, biće teško. Ne želim da izazovem pesimizam, ali to je ključ koji bi otvorio put i prema daljem dijalogu, i formalnom i činjeničnom, za pomirenje. Uzeću jedan primer: ovde su predstavnici srpske zajednice na Kosovu, s kojima smo posetili Kipar. Pre 40 godina počeo je građanski rat na Kipru, i oni već 30 godina ne komuniciraju jedni sa drugima. Sada su formirali zajedničke timove koji su počeli da daju rezultate u pronalaženju nestalih, iako u stvarnosti zaraćene strane još uvek ne prihvataju jedna drugu, štaviše deli ih granica Ujedinjenih Nacija, bilo je i razmene stanovništva itd. Hvala!

Nenad Golčevski: Hvala vam na ovako raznovrsnom izlaganju, pošto ste se dotakli i teme verskih zajednica i veoma važne teme nestalih i značaja rešavanja tog problema za proces pomirenja. Ja bih sada samo zamolio da Dženana dobije priliku da odgovori na pitanje koje joj je malopre upućeno o promeni koncepta komandne odgovornost pred Tribunalom. Pa možda možeš da prokomentarišeš još nešto.

Dženana Karup Druško: Prvo moram reći da imam tremu s obzirom da je pitanje postavljeno od čovjeka koga jako cijenim i poštujem i uvažavam kao pravnik i advokata. Ja sam ipak samo novinarka. Ali sjetila sam se sada u trenutku dok sam čekala na red da je bila vrlo zanimljiva situacija kada su bile završne riječi generalu Perišiću. Tada je tužitelj Mark Harmon, objašnjavajući dokaze Tužiteljstva rekao da postoje dokazi da je Vojska Jugoslavije na čijem čelu je bio general Perišić, naoružavala Vojsku Republike Srpske, da su im pomagali logistički, ne samo u oružju i municiji, već i u hrani, o čemu postoje dokazi u dokumentima. Zatim da je naredba o tome postojala u dokumentima Vrhovnog saveta odbrane i treća stvar za komandnu odgovornost, tu su bili dokazi za pomaganje i za komandnu odgovornost. Svi oficiri Vojske Republike Srpske, pa i general Ratko Mladić, bili su na platnom spisku Vojske Jugoslavije. Tada je general Perišić, posle sam slučajno saznala da je čak i tužitelj Harmon bio iznenađen, pitao: „Ukoliko mene osudite za to pred Međunarodnim sudom u Hagu, kako ćete braniti odgovornost svih američkih oficira

koji čine zločine u Avganistanu?“ I rasprava je u jednom trenutku, u stvari, ne, predsjedavajući Vijeća je postavio to pitanje. I bila je dosta mučna situacija. Čak i Harmon mislim da je bio zatečen. Njegov odgovor koji je nastavio sutradan bio je da američki oficiri koji su počinili zločine u Avganistanu odgovaraju pred nacionalnim sudovima u Americi, dakle da nisu pošteđeni odgovornosti. Kada je oslobođen u Haškom tribunalu, general Perišić je otprilike ponovio da je njegova oslobađajuća presuda bila potpuno očekivana, jer da je bio on osuđen, to bi onda otvorilo pitanje komandne odgovornosti i pomaganja i onih država koje svoje interese brane hiljadama kilometara daleko od svoje granice. Oslobađajuća presuda Perišiću obrazložena je da ne postoje svi ti dokazi. Sud nije smatrao da su dovoljni dokazi koje je Tužilaštvo predložilo. To što su oficiri plaćani u Vojsci Jugoslavije, odnosno, što ih je Srbija plaćala, to što je dolazilo oružje i municija, nije bio dovoljan dokaz za odgovornost, tako da je proisteklo iz toga, sjećam se, jedan ekspert mi je rekao: „Po sadašnjoj presudi Haškog tribunala proizilazi da bi za osuđujuću presudu bilo potrebno da na svakom sanduku municije piše – 'Ovo je municija Vojsci koja vrši opsadu Sarajeva da bi počinila ratni zločin'. Komandna odgovornost takođe nije utvrđena, mada ja moram priznati da i u prvoj presudi bilo dokazana samo odgovornost za Hrvatsku, a ne i za BiH. To podizanje standarda koji su sad praksa, nažalost, i za neke buduće međunarodne sudove.

Bekim Blakaj: Hvala. Hvala Dženana. Sa nama ponovo je gospodin Mirko Klarin a ja ću da podsetiti da je gospodin Teki Bokshi, advokat s Kosova, imao pitanje za vas. Kaže, od 161 optuženog koliko je bilo osuđenih?

Mirko Klarin: Nažalost, nemam statistiku pri sebi. To je stvar koja se može videti na web sajtu Tribunala svakog trenutka. Ono što je meni najvažnije, Tribunal je osudio jedan broj ljudi. Tribunal je oslobodio neke koji su krivi. Ali čvrsto verujem da nije osudio nikog ko je nevin. I mislim, to da se osude nevini događa se i u najboljim sudovima a i to da se oslobode krivi u najboljim sudovima se to može dogoditi, tako da to nije nikakvo čudo. Što se Tribunala tiče, ja obično kažem da je to – koristim Čerčilovu definiciju – demokratija. To je najgori sistem ostvarivanja pravde sa izuzetkom svih ostalih. A posebno sa izuzetkom sistema kakvi su postojali kod nas do osnivanja Tribunala i do reforme pravosuđa kod nas. Tribunal ima mnogo, mnogo nedostataka. On je 20 godina star i međunarodno krivično pravosuđe ima mnogo nedostataka. Ono je tek u stvaranju. Nacionalna pravosuđa su građena stotinama i stotinama godina. I ako treba 100 godina da se usavrši međunarodno krivično pravosuđe, to je sasvim logično i normalno. I poslednje što se tiče Tribunala. Takav kakav je, sa svim svojim nedostacima koji su očigledni i podložni kritikama, on je nedostižan ideal za sve ostale krivične sudove koji su posle njega stvoreni, počev sa ovim stalnim Međunarodnim krivičnim sudom. On je miljama daleko ispred njih svih. I to je šteta velika, jer se očekivalo da će ovi novi sudovi, *ad hoc* mešoviti i stalni Međunarodni sud učiti na greškama Tribunala, na žalost, oni su pravili više grešaka od samog Tribunala. Toliko od mene. Žao mi je što nemam u glavi statistiku da vam kažem tačan broj osuđenih i oslobođenih, ali to je podatak koji se uvek na Inernetu najlakše može naći.

Nenad Golčevski: Hvala gospodinu Klarinu što nam je dao ovaj kontekst jer mi često razmišljamo o Tribunalu isključivo iz perspektive našeg regiona, a dobro je čuti i znati kakav je kontekst u smislu generalnog međunarodnog pravosuđa uopšte. I koje su uopšte realne mogućnosti i dometi takvih međunarodnih sudova. Izvolite.

Marinko Đurić: Da vas sve pozdravim, prvo bih pozdravio komšije sa Kosova i Metohije koji, kako čujem, da bi došli do ovde, morali su do Beča i nekim drugim putevima da dođu, što je svakako jedan napor za poštovanje. Tako da iskoristim priliku da pozdravim i sve ostale koji su prisutni. Gospođa Nataša Kandić je rekla da kažemo neke svoje impresije, pošto se nisam javljao, da koristim priliku da zahvalim organizatoru koji je uspeo da okupi vrlo kvalitetne izlagače, pre svega mislim na gospođu iz Severne Irske. Čini mi se da su u problemima koje je ona iznela pobrojani i problemi koji se javljaju u ovim našim novim državama. Nešto što bih ja izdvojio, a mislim da je i za REKOM jako važno – ona je ukazala da na pomirenje treba gledati kao na odnose između grupa i pojedinaca po horizontali, i odnose između ljudi i institucija po vertikali, što je u jednom neformalnom razgovoru rekla da je to najteži deo. Ako posmatramo svoje države, videćemo da tih komunikacija i odnosa na žalost nema, nema ih u onoj meri u kojoj bi trebalo da ih bude. Kolega sa Kosova i Metohije je rekao da ima različitih brojeva nestalih i stradalih na Kosovu i Metohiji, to je slično, koliko sam ja razumeo, i u problemima Severne Irske. Takođe se ne slažu ono što govori Britanija, odnosno Engleska i Irska - neko proglašava heroje, što sve podseća na ove naše države i ono što nam se dešava ovde. Čini mi se da ovo zašto se REKOM okupio, sada, to je ono glavno gde su žrtve u središtu pažnje, čini mi se da se to polako kao zaboravlja. Naravno, to je moralo uvek imati na umu i govoriti u ime njih, a REKOM će dobiti više na težini. Nisam samo rekao dovoljno o sebi. Ja sam Marinko Đurić ispred Udruženja kidnapovanih i nestalih sa Kosova i Metohije, inače sam iz Istoka, ja sam jedan od mnogih čiji su otac i stric i ujak stradali, ali svakako da naše udruženje je dalo podršku REKOM-u i ovoj ideji u želji da se ostvari pomirenje. Mi naravno oko pomirenja ne možemo govoriti, sad smo došli u poziciju da je Nataša Kandić uspela da spreči ili u stvari da se politika ponovo umeša ovde gde je od ovih mlađih kolega sa Kosova i Metohije, kako se zovu, da ih ne uvredim, su govorili o nezavisnosti. Ja uvažavam svačije stavove, a dugo već znam gospodina Lusha Krasniqia ili Valdete Idrizi, koja je u svom izlaganju govorila o pomirenju, ali u stvari o poverenju. U stvari, poverenje je možda i najvažnije koga nema među nama. Kada se to bude ostvarilo, onda će biti lakše doći do pomirenja

Nenad Golčevski: Samo bih vas zamolio ako možete u pola minuta da zaokružite.

Marinko Đurić: Želim da vam skrenem pažnju da Natašu Kandić koja, koliko verujem svi znate, nije baš sa njenim stavovima omiljena u Srbiji, u tekstu koji je dobijen ovde, „Upravljanje samonikolom tranzicionom pravdom na Balkanu, primer Kosova“, na strani 13 stoji ovako: „Abdulah iz Foruma ZFD kaže da su u REKOM-ovom okviru vezano za bivšu Jugoslaviju mnogi videli da je postojao veliki uticaj Srbije. Čak i u slučaju Kandićeve koja naravno nikad nije bila umešana u ratne zločine, postojala je averzija prema saradnji sa njom zato što je Srpkinja“. Mislim da gospođa Nataša Kandić ne zaslužuje na bilo koji način da se povezuje sa tim, s obzirom da njen značaj i borbu, o čemu je gospodin Gjetaj govorio, čini mi se za sve, a pogotovo za Albance. Mislim da i kad pravimo te izveštaje, trebalo bi to sagledati i ne dozvoliti baš da se takve, da ne kažem, neistine provlače kroz dokumenta koja inače ima REKOM. Zahvaljujem se.

Nenad Golčevski: Hvala puno gospodinu Đuriću, naročito što je iz perspektive udruženja žrtava govorio o uspostavljanju poverenja kao preduslovu pomirenju, a to je nešto o čemu smo slušali od panelista ovih prethodnih dana. Na žalost, vreme nam

ističe, imamo vremena samo za još jedno pitanje. Gospodin koji je malopre ustao će imati čast da zatvori.

Božo Lukić: Ja sam Lukić Božo iz Vukovara, inače iz udruženja *Protiv zaborava*. Ja bih ovako rekao. Haški sud je otprilike nešto naučio od vukovarskih sudova. Slučajeva petnaestak kod nas ima gdje smo tužili državu za ubojstvo, odnosno ratne zločine, ali smo izgubili svi sporove, i plaćamo sudske troškove, otprilike do 10 do 50.000 po ubijenoj žrtvi. Tako da uglavnom ljudi iz Dokumente to znaju, ali sad htjeo sam da kažem i Koalicija da čuje, pa da nešto preduzme. Toliko sam htjeo.

Bekim Blakaj: Hvala vam najljepše, gospodine Lukiću. Dobro, imamo još gospodina koji je tražio reč.

Zoran Kosić: Ja sam Zoran Kosić, predsjednik Udruženja boraca rata 1990. Red je da i veterani Srbije mogu da progovore.

Nenad Dolčevski: U redu, u redu, saslušaćemo i ovo poslednje pitanje, pa zatvoriti.

Zoran Kosić: Vidite, ovako, ovo nešto što je malopre gospodin iz Vukovara uradio, to je prava ljudskost. Znači, nije radi mode i nije radi hira optužio čoveka koji je stvarno bio čovek, i jeste u to vreme kada nije pogrešio što ga je zvao drug pukovnik, jer u februaru tek 1992. godine su postali gospoda. Ali još nešto da kažem ovde. Mi veterani ovde koji se okupljamo iz svih krajeva, već naveliko razgovaramo da mi napravimo jedan gest koji će se zvati: „Mi se pomirili, a vi?“ Hvala vam na vašoj pažnji.

Nenad Golčevski: Hvala vam najljepše. Baš mi je drago da se čuo i glas veterana na skupu. Gospodin fra Šarčević.

Fra Ivo Marković: Zovem se Ivo Marković, Religijska služba, ili još više hor *Pontanima*, pa ću malo o umjetnosti reći. Imao sam dvije metodološke napomene, ali ću ih preskočiti jer sam zadnji, jer smo na kraju. Malo bih spomenuo umjetnost. Čini mi se sada trenutno nama u procesu pomirenja nedostaje perspektiva, vizija, mi imamo jedinu viziju, to je ujedinjuća Evropa. A imati neku ideju koja bi sve ove ljude povukla, mislim da bi to bilo vrlo važno. Zato po mom sudu ostaje samo umjetnost. Ja bih spomenuo nekoliko aspekata umjetnosti koji su vrlo važni, a danas nisu spomenuti. Ima Bertold Breht jedan efekat koji se zove *Verfremdungseffekt*, *astonishing* efekt. To je zapravo začuđujući efekt. Da se ljudi iznenade što su o nečemu tako mislili, pa se mijenjanju. Najbolji umjetnici s te strane su pjesnici, književnici, novinari, komentatori, osobito na radiju, televiziji. Mislim da ovaj rad u umjetnosti valja imati na umu. Drugu jednu ideju dao je isto jedan filozof, zove se Hans Georg Adamer, on gleda na umjetnost kao na igru otprilike. Umjetnost koja stvori, kada se umjetničko djelo stvori, ona stvori neku energiju koja djeluje i takva energija ovdje, mislim da se može ovdje stvoriti. Samo je umjetnost može stvoriti. Može umjetnost koja bi bila zasnovana na tome da bude *cross border*, da prijede, ako nastane u Bosni da može osvojiti i Srbiju, da može osvojiti i ove dijelove. Ono što hoću reći - ideji pomirenja ovdje treba vizija i iskorak, i to je moj aspekt. Hvala.

Bekim Blakaj: Hvala vam najbolje, gospodine. Nećemo da ostajemo dužni. Imamo informaciju da je ranije fra Šarčević tražio reč, pa bih ga zamolio ukoliko želi da kaže nešto. Izvolite.

Fra Ivan Šarčević: Ja sam se javio samo za svog subrata fra Ivu, ništa više, jer se čovjek od prve sesije se javljao. Hvala vam lijepa.

Bekim Blakaj: Dobro, hvala vam najbolje. Mislim da smo ovde pri kraju foruma, ali pre toga dajem reč Nataši Kandić. Izvolite, Nataša.

Nataša Kandić: Dozvolite mi da predstavim tim koji je pripremio Deveti međunarodni forum za tranziciju pravdu, da upoznate aktiviste koji su doprineli da ovaj forum bude posebno dobro pripremljen i organizovan: Teuta Hodža, Fond za humanitarno pravo Kosovo; Mirela Rebronja, Centar za građansko obrazovanje, Crna Gora; Sven Milekić, Inicijativa mladih za ljudska prava, Hrvatska; Sunita Bošnjaković Dautbegović, Udruženje tranzicijska pravda, odgovornost i sećanje u Bosni i Hercegovini; Belma Panjeta, takođe iz BiH; Oliver Stanoeski, Centar za istraživanje politika i pravljenje odluka, Makedonija; Zlatica Gruhonjić, Centar za demokratiju i tranzicijsku pravdu, Bosna i Hercegovina; Vjera Ruljić, Fond za humanitarno pravo, Srbija. Nema Katarine Janković, ali je sve vreme intenzivno učestvovala u pripremi Forumu, takođe Fond za humanitarno pravo; Igor Mekina, Civic Link, Slovenija. I tu je Denisa Kostoviceva, koja je meni puno pomogla u pripremi programa o pomirenju. Prevodiocima, hvala na pažljivom slušanju i dobrom prevodu.

Nenad Golčevski: Hvala vam svima na strpljenju i hvala Nataši, naravno. I uživajte u ovoj večeri, eto toliko.